

Ἡ καχεξία τοῦ ἀστικοῦ στοιχείου στή νεοελληνική κοινωνία καί ἰδεολογία

(Αποτυπώνονται σημεία της καχεξίας του αστικού στοιχείου στη νεοελληνική κοινωνία και ἰδεολογία, στην ελληνική εισαγωγή του βιβλίου του
“Ἡ Παρακμή του Αστικού Πολιτισμοῦ”)

Π. Κονδύλης

Ἡ κατανόηση τῆς ἱστορικοκοινωνικῆς καί ἰδεολογικῆς ἐκείνης διαδικασίας, τὴν ὁποία μποροῦμε νὰ χαρακτηρίσουμε ὡς παρακμὴ τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ, προϋποθέτει σαφεῖς ἀντιλήψεις καί ἔννοιες γιὰ τὸ τί σημαίνει «ἀστικός πολιτισμός» γενικότερα καί «ἀστική τάξη» ἢ «ἀστικό κοινωνικό καθεστῶς» εἰδικότερα. Ὡστόσο τέτοιες ἀντιλήψεις καί ἔννοιες, ὅσο κι ἂν εἶναι θεωρητικά ξεκαθαρισμένες, ἀποτελοῦν ἀπλῶς ἀναγκαῖο, ὄχι ἐπαρκὴ ὄρο τῆς κατανόησης. Ἡ κατανόηση προχωρεῖ σὲ βάθος μονάχα ἐφ’ ὅσον οἱ ἱστορικές καί κοινωνιολογικές κατηγορίες ἢ τυπολογίες πληροῦνται μὲ ἐποπτεῖες καί παραστάσεις ἱκανές νὰ ζωντανέψουν, μέσα στίς ἄμεσες ὑπαρξιακές καί βιωματικές τους ἀναφορές, τίς ἀτομικές καί συλλογικές ἀνθρώπινες ἐκεῖνες καταστάσεις, ἀπὸ τὴ συμπύκνωση τῶν ὁποίων πάνω σὲ τοῦτο ἢ σ’ ἐκεῖνο τὸ ἐπίπεδο τῆς ἀφαίρεσης προῆλθε ἡ ἐννοιολογία μας. Ἄν ὅμως αὐτοὶ εἶναι οἱ θεμελιώδεις ὅροι τῆς κατανόησης, τότε καμμιὰ βαθύτερη κατανόηση τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ καί τῆς ἱστορικῆς του πορείας δέν εἶναι δυνατὴ μὲ βάση τὰ ὅσα δεδομένα παρέχει ἡ νεοελληνική πραγματικότητα. Γιατί σὲ καμμιὰ τῆς στιγμῆς ἢ πραγματικότητάς τούτης δέν διαμορφώθηκε ἀποκλειστικά, καθοριστικά καί τελεσίδικα ἀπὸ μιὰ κοινωνικὴ τάξη, τὴν ὁποία θὰ μπορούσαμε νὰ ὀνομάσουμε «ἀστικὴ» χωρὶς νὰ ἀποκλίνουμε ἀπὸ τὴν εἰδοποιό σημασία τοῦ ὅρου· καί ποτὲ τῆς ἐπίσης δέν ἔβγαλε ἀπὸ τοὺς κόλπους τῆς μιὰ συγκροτημένη κοινωνικὴ τάξη, ἡ ὁποία θὰ ἐνσάρκωνε ἀπὸ ὅλες τίς ἀπόψεις καί σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα τὰ εἰδοποιὰ γνωρίσματα τῆς ἀστικῆς τάξης μὲ τὴ δυτικοευρωπαϊκὴ καί κεντροευρωπαϊκὴ ἔννοια. Ἡ χαλαρὴ καί ἑτερογενὴς ἐκείνη κοινωνικὴ συνομάδωση, ἡ ὁποία κατὰ καιροὺς ὀνομάσθηκε «ἀστικὴ τάξη» στὴν Ἑλλάδα, ἐνσάρκωνε ἄλλοτε μὲ ἐκάστοτε διαφορετικὰ τμήματά τῆς ἄλλα γνωρίσματα τοῦ ἀστικοῦ ἠθους καί ἔθους - ποτὲ ταυτόχρονα καί ὅλα. Ἐπιπλέον ποτὲ δέν κατάφερε νὰ δημιουργήσῃ γηγενὴ καί αὐτοτελὴ ἀστικό πολιτισμὸ μὲ εὐρύτερη κοινωνικὴ ἀκτινοβολία, μολονότι - πάλι μὲ ἐκάστοτε διαφορετικὰ τμήματα τῆς - υἰοθέτησε κατὰ τρόπο περισσότερο ἢ λιγότερο ἐπιπόλαιο καί ἀσυνάρτητο διάφορα ἐπὶ μέρους στοιχεῖα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ. Ὑπὸ τίς συνθῆκες αὐτές, ἡ χρῆση τοῦ ὅρου «ἀστικὴ τάξη» μέσα στὸ ἑλληνικὸ πολιτικὸ καί κοινωνιολογικὸ λεξιλόγιο τῶν τελευταίων ἐκατὸ χρόνων φευγαλέα καὶ δευτερεύοντως μόνον συνδέθηκε μὲ ἐποπτεῖες καί παραστάσεις ἀνταποκρινόμενες οὐσιαστικά στὸ συγκεκριμένο ἱστορικὸ του περιεχόμενο. Γιὰ λόγους πού θὰ ἐξηγήσουμε ἀμέσως, διευρύνθηκε, ἔτσι ὥστε νὰ σημαίνει - ἔχοντας θετικές ἢ ἀρνητικές συμπαραδηλώσεις, ἀνάλογα μὲ τίς ἐκάστοτε συμπάθειες - τοὺς «εὐπορους

πολίτες», τούς «πλουτοκράτες», τούς «νοικοκυραίους», τούς «αντιδραστικούς» ή τούς «έχθρους του σοσιαλισμού» κτλ. Δέν υπάρχει καμμιά αμφιβολία ότι ή αστική τάξη συγκροτείται από λιγότερο ή περισσότερο πλούσια άτομα, τά όποια ως τάξη τάσσονται υπέρ της καπιταλιστικής οικονομίας (ό,τι κι αν μπορεϊ αυτή νά σημαίνει σέ κάθε περίπτωση) και έπομένως έχθρεύονται τόν σοσιαλισμό (ό,τι κι αν μπορεϊ νά σημαίνει έκάστοτε ό σοσιαλισμός). Όμως οί πλούσιοι και οί έχθροί του σοσιαλισμού μποροῦν θαυμάσια νά προέρχονται και από κοινωνικές ομάδες πού διόλου δέν είναι δυνατόν νά χαρακτηρισθῶν ως αστικές, αν δέν θέλουμε νά παραβιάζουμε τήν ιστορική και κοινωνιολογική σημασία τῶν λέξεων· μποροῦν δηλαδή νά προέρχονται από ομάδες πού οὔτε πορίζονται τόν πλοῦτο τους μέ «άμιγῶς» καπιταλιστικές μεθόδους οὔτε και έχουν έσωτερικεύσει τήν αστική αξιολογία και κοσμοθεωρία. Πάντως ή διαφορά ανάμεσα στόν αστό, από τή μιá, και στόν έκ καταγωγῆς εὐγενή, τόν τσιφλικά, τόν «νοικοκύρη» ή τόν áετονύχη επιχειρηματία και εργολάβο, από τήν άλλη, μπορεϊ νά γίνει πρόδηλη και νά αποτελέσει μίτο έπιστημονικής κατανόησης μονάχα όπου είναι δεδομένη και αυτονόητη μέσα στην κοινωνική πραγματικότητα. Και ακριβῶς αυτό δέν συνέβη, τουλάχιστον σέ επαρκή βαθμό, στή νεότερη Ελλάδα.

Παρ' όλη τήν ασάφεια τῆς γλωσσικής χρήσης, τό αργότερο από τίς αρχές του εικοστοῦ αἰώνα γινόταν στην Ελλάδα συνεχῶς λόγος για αστική τάξη. Ό όρος πολιτογραφήθηκε και διαδόθηκε όχι τόσο ως αυτοχαρακτηρισμός όσων είχαν τή συναίσθηση ότι ανήκουν στην τάξη αυτήν, αλλά μάλλον στό πλαίσιο τῶν πρώτων αναλύσεων τῆς τοτινῆς ελληνικής κοινωνίας από μέρους μετριοπαθῶν ή ακραίων áριστερῶν κοινωνιολόγων και δημοσιολόγων. Αυτό σημαίνει ότι ως επί τό πλεῖστον υποδήλωνε μιá άμεση ή έμμεση πολεμική, και μάλιστα ότι χρησιμοποιήθηκε έξαρχῆς για νά προσδιορίσει συλλήβδην έναν συλλογικό πολεμικό στόχο - κι όχι έπειδή ή έμπειρικά έμβριθῆς και έννοιολογικά αυστηρή ανάλυση τῶν δεδομένων, σέ αντιπαραβολή μέ τά αντίστοιχα ευρωπαϊκά, έδειχνε ότι έπιβαλλόταν όπωσδήποτε ή χρήση του. Είναι αξιοσημείωτο ότι στην Ελλάδα ό όρος «αστική τάξη» εισάγεται όντας ήδη βεβαρυμένος μέ άρνητικές συμπαραδηλώσεις, όταν πιά δηλαδή ή αστική τάξη θεωρεϊται από φίλους και έχθρους ως ό μεγάλος αντίμαχος τῆς ανερχόμενης εργατικής τάξης - ένῶ αντίθετα στή δυτική και κεντρική Ευρώπη ό αστός, προτου ακόμα έρθει αντιμέτωπος μέ τόν εργάτη και συνδεθεϊ στά μάτια μεγάλου μέρους τῶν διανοουμένων και τῶν μαζῶν μέ παντοειδεῖς άρνητικές ιδιότητες, ήταν για μακρό χρονικό διάστημα ό κύριος κοινωνικός αντίπαλος τῆς áριστοκρατίας και τῆς κληρικοκρατίας, ό φορέας μιáς νέας θετικής αντίληψης για τήν οργάνωση τῆς ζωῆς και μιáς ρωμαλέας νέας κοσμοθεωρίας. Μολονότι στην Ελλάδα δέν βρέθηκε αστική τάξη για νά παίξει παρόμοιο ρόλο και έτσι δέν βρέθηκαν οὔτε και λογοτέχνες ή ιστορικοί για νά τήν ύμνήσουν αντίστοιχα, ώστόσο δέν θά εϋσταθοῦσε οὔτε και ή άποψη ότι ή χρήση του όρου «αστική τάξη» από τή λιγότερο ή περισσότερο άρριστερή νεοελληνική κοινωνιολογία όφειλόταν αποκλειστικά στις πολεμικές ανάγκες, στις όποιες μόλις αναφερθήκαμε. Πέρα απ' αυτές, ή όρθότερα σέ συνάφεια μ' αυτές, δροῦσε μιá άδήριτη έπιστημολογική αναγκαιότητα ή μάλλον ένα ανα-

πόδροστο ἐπιστημολογικό παράδοξο. Ἡ ἐννοιολογία της νεότερης κοινωνιολογίας διαμορφώθηκε τόν 18^ο καί τόν 19^ο αἰώνα ὡς θεωρητική ἀποκρυστάλλωση ἐξελίξεων πού διαδραματίσθηκαν στίς δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες· ἦταν, μέ ἄλλα λόγια, ἐννοιολογία μέ συγκεκριμένη ἱστορική φόρτιση, ἐννοιολογία ἱστορικά κορεσμένη, καί ἔξω ἀπό τό ἱστορικό της πλαίσιο δέν μποροῦσε οὔτε νά κατανοηθεῖ ἀλλά οὔτε καί νά χρησιμοποιηθεῖ μέ (ἀπόλυτη) ἐπιτυχία ὡς ἀναλυτικό ἐργαλεῖο. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ὅμως, δέν ὑπῆρχε καμμία ἄλλη ἐννοιολογία ἐκτός ἀπ' αὐτήν καί - ἐπειδή κάθε ἀνάλυση προϋποθέτει ρητά ἢ ἄρρητα μιάν ἐννοιολογία - γι' αὐτό στή χρήση της ἦσαν κατ' ἀρχήν ὑποχρεωμένοι νά προσφύγουν ἀκόμη καί κοινωνιολόγοι ἢ ἱστορικοί ἀσχολούμενοι μέ κοινωνικούς σχηματισμούς λιγότερο ἢ περισσότερο διαφορετικούς ἀπό τους δυτικοευρωπαϊκούς. Βέβαια, οἱ κοινωνιολόγοι καί οἱ ἱστορικοί τῆς εὐρωπαϊκῆς περιφέρειας (κι ἄς μή μιλήσουμε καθόλου γιά τους Ἀσιάτες ἢ τούς Ἀφρικανούς λ.χ.) ἔβλεπαν ἢ συναισθάνονταν ὅτι τό ἀντικείμενο τῶν ἐρευνῶν τους διέφερε σέ πολλά σημεῖα ἀπό τίς πρότυπες περιπτώσεις, ὅπου ἐννοια καί πράγμα συγχωνεύονταν λίγο-πολύ ἀβίαστα· ὅμως στόν βαθμό πού ἡ ἀνάλυσή τους συναπτόταν μέ μιὰ πολιτική στρατηγική ταγμένη νά ὑπηρετήσῃ τήν «ἀνάπτυξη», ἤτοι τή βαθμιαία ἐξομοίωση τῆς περιφέρειας μέ τίς παραπάνω πρότυπες περιπτώσεις, τούς φαινόταν ὅτι ἡ ἐφαρμογή τῆς ἐννοιολογίας τοῦ προτύπου στήν περίπτωση τοῦ (ἀτελοῦς ἀκόμη) ἀντιγράφου ἦταν θεμιτή, ἀκριβῶς ἐπειδή θεωροῦσαν τήν ἐξομοίωση τοῦ δεύτερου μέ τό πρῶτο ὄχι ἀπλῶς εὐκταία, ἀλλά ἱστορικά ἀναγκαία. Ἡ ἀντίληψη γιά τή σταδιακή καί νομοτελειακή πορεία τῆς ἱστορίας διευκόλυνε ἔτσι τή γενικευμένη χρήση μιᾶς ἐπιστημονικῆς ἐννοιολογίας, δοκιμασμένης στήν ἱστορική πραγματικότητα τῶν «ἀνεπτυγμένων» χωρῶν ὡς τῶν προτύπων γιά τή μελλοντική πορεία τῶν «ἀνανάπτυκτων». Ἀντί λοιπόν, συνεχίζοντας παλαιές διαμάχες σέ ἐπίπεδα ἠθικολογικά, νά προσάψουμε στούς ἀριστερούς κοινωνιολόγους γιά πολλοστή φορά τή μορφή τῆς μηχανικῆς μεταφορᾶς ξένων σχημάτων κτλ., καλύτερα θά ἦταν νά κατανοήσουμε τό πλέγμα τόσο τῶν πολεμικῶν-πολιτικῶν κινήτρων ὅσο καί τῶν ἐπιστημολογικῶν ἀναγκαιοτήτων πού τούς ἐξώθησαν νά ἐπιχειρήσουν μιὰ τέτοια μεταφορά, Ἄλλωστε, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, δέν ἦσαν οἱ μόνοι: ἀκόμα καί οἱ διάφορες παραλλαγές τοῦ ἑλληνοκεντρισμοῦ συγκροτήθηκαν ἐννοιολογικά μέ βάση θέσεις καί ιδέες διάχυτες στόν εὐρύτερο εὐρωπαϊκό χῶρο κατά τόν 18^ο καί τόν 19^ο αἰώνα, μολονότι στήν περίπτωση αὐτήν ἡ ἀλλοδαπή προέλευση τῶν ἰδεολογημάτων λησμονήθηκε πολύ εὐκολότερα, ἐφ' ὅσον σκοπός τῆς υἰοθέτησής τους ἦταν ἀκριβῶς νά δειχθεῖ ὅτι ἡ Ἑλλάδα ἦταν ἡ μητέρα τῶν πάντων καί οὐσιαστικά δέν ὄφειλε τίποτε καί σέ κανέναν, ἐνῶ ἀντίθετα ὅσοι ἐνστερνίζονταν τά ἐξελικτικά σχήματα δέχονταν αὐτόματα ὅτι ἡ Ἑλλάδα εἶναι χώρα καθυστερημένη καί ὅτι ἐπομένως τό πιό ἐπείγον καθῆκον της εἶναι ὁ ἐκσυγχρονισμός, ὅπως αὐτός εἶχε ἤδη στίς γενικές του γραμμές πραγματοποιηθεῖ ἄλλοῦ. Ἡ αὐτούσια ἢ παραλλαγμένη εἰσαγωγή κεντρικῶν στοιχείων ἢ ἀπόψεων τῆς νεοελληνικῆς ἰδεολογίας ἀπό τήν Εὐρώπη δέν πρέπει νά μᾶς ξενίζει ὡς φαινόμενο, ἄν σκεφθοῦμε ὅτι συμπορεύτηκε μέ τήν εὐρεία εἰσαγωγή ἀγαθῶν, παραγωγικῶν μεθόδων, νομικῶν καί πολιτικῶν θεσμῶν. Ἡ

Ἑλλάδα, μιά μᾶλλον ἀσήμαντη χώρα τῆς περιφέρειας, μποροῦσε νά εἶναι ἀπό ἰδεολογική ἄποψη ἐξ ἴσου λίγο αὐτάρκης ὅσο καί ἀπό ὑλική ἢ πολιτική. Ἔτσι, τά κοινωνικά της δεδομένα ἢ προβλήματα συνειδητοποιοῦνταν συχνότατα μέσα ἀπό ἰδεολογικά ἢ θεωρητικά πρίσματα φερμένα ἀπ' ἔξω, κι αὐτό εἶχε ὡς συνέπεια νά ὑφίστανται καί μιά δεύτερη διάθλαση πέρα ἀπό τήν πρωτογενή ἀναπόδραστη διάθλασή τους μέσα στή συνείδηση τῶν ἰδεολογικῶν ὑποκειμένων. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ κοινωνική ζύμωση δέν γεννοῦσε ἡ ἴδια τίς διάφορες θεωρητικές ἢ ἰδεολογικές μορφές, μέ τίς ὁποῖες περνοῦσε στίς συνειδήσεις, παρά οἱ μορφές αὐτές ἔρχονταν ἀπ' ἔξω ὡς ἔτοιμα ἀγγεῖα, ὅπου χύνονταν τά ἐπιτόπια ἐμπράγματα προβλήματα παίρνοντας τό ἀντίστοιχο θεωρητικό ἢ ἰδεολογικό σχῆμα.

Ὅπως καί νά 'χει, γιά ἀστική τάξη μίλησαν συστηματικά ὄχι οἱ ἑλληνοκεντρικοί, οἱ ὁποῖοι μᾶλλον ἔτειναν πάντοτε νά παραβλέπουν ἢ νά ὑποβιβάζουν τίς ταξικές διακρίσεις προκειμένου νά διατηρεῖται ἐνιαῖο καί ἀκέραιο τό ὄραμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, παρά οἱ ἀριστεροί ἢ καί οἱ φιλελεύθεροι ἐκσυγχρονιστές ξεκινώντας ἀπό μιάν ἐξελικτική φιλοσοφία τῆς ἱστορίας. Ὅμως ὁ προσανατολισμός τους στό σχῆμα αὐτό, ἀκριβῶς ἐπειδή ἦταν πολιτικά καί ἐπιστημολογικά ἀναπόφευκτος, τούς ἐμπόδισε νά ἐπιχειρήσουν ἕναν συγκεκριμένο προσδιορισμό τοῦ χαρακτήρα τῆς ἑλληνικῆς «ἀστικῆς» τάξης πάνω στή βάση τόσο μιᾶς ὀλόπλευρης γνώσης τῶν δεδομένων ὅσο καί στή βάση τῆς σύγκρισης μέ ἀνάλογα κοινωνικά στρώματα περισσότερων χωρῶν ἐκάστοτε διαφορετικοῦ κοινωνικοῦ ἐπιπέδου: γιατί μονάχα ἡ πολλαπλή συγκριτική ἀνάλυση ἐπιτρέπει τήν ἐκλέπτυνση μιᾶς ξενόφερτης ἐννοιολογίας, ὅμως ἡ διεξαγωγή ἀναλύσεων τέτοιου τύπου καί τέτοιου βάθους ἐμποδίσθηκε, πέρα ἀπό τή βολική ἐμμονή στά «σχήματα», καί ἀπό τόν γενικό ἐπαρχιωτισμό τῆς ἑλληνικῆς κοινωνικῆς καί ἱστορικῆς ἐπιστήμης ἐκφραζόμενο μεταξύ ἄλλων καί στήν οὐσιαστική ἄγνοια τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας. Ἔτσι, ἡ ἔρευνα προσπάθησε περισσότερο νά ἀποδείξει ὅτι πράγματι ὑπῆρξε ἀστική τάξη στήν Ἑλλάδα παρά νά ἐξιχνιάσει τή σύνθεση καί τήν ὑφή της, ἤτοι νά παρουσιάσει διαφορισμένα τήν ἐργασιακή της ὀργάνωση καί τίς συναφεῖς ἐργασιακές σχέσεις, τή νοοτροπία, τήν ἰδεολογία καί τόν πολιτισμό της κτλ. Γιά ἀστική τάξη καί ἀστικές σχέσεις - καί μάλιστα μέ τή νεότερη εὐρωπαϊκή σημασία τῶν ὄρων - ἔγινε ἀβασάνιστα λόγος παντοῦ ὅπου διαπιστωνόταν ἡ ὑπαρξη παραγωγῆς καί/ἢ ἐμπορίας ἀγαθῶν ἔξω ἀπό τό οικονομικό κύκλωμα τῆς γεωργίας. Ὅμως οἱ δραστηριότητες τῶν καραβοκυραίων καί τῶν βιοτεχνῶν ἀποτελοῦν μᾶλλον φαινόμενα πού εὐδοκίμοῦν σέ διαφοριζόμενες προκαπιταλιστικές κοινωνίες, πρό παντός ὅταν αὐτές ὑφίστανται τήν ἐπιρροή ἐξωτερικῶν παραγόντων τό ἂν τέτοια φαινόμενα πρέπει νά χαρακτηρισθοῦν ὡς «ἀστικά» ἢ ὄχι ἀποφασίζεται ὄχι ἐκ τῶν προτέρων ἀλλά ἀνασκοπικά, δηλαδή μέ κριτήριο τό ἂν συνιστοῦν ἐστίες πρωταρχικῆς συσσώρευσης πού ἀργότερα τροφοδοτοῦν σέ μιάν ἀδιάσπαστη συνέχεια τήν ἐκμηχάνιση καί τήν ἐκβιομηχάνιση. Καθ' αὐτά πάντως δέν εἶναι σέ θέση νά διασπᾶσουν τόν παραδεδομένο κλοιό τῶν πατριαρχικῶν σχέσεων καί τῆς πατριαρχικῆς νοοτροπίας. Αὐτό σημαίνει ὅτι στό πλαίσιο τους δέν ἐπικρατεῖ ὁ σταθμιστικός καί ἐργαλειακός λογισμός, ἡ ἀπρόσωπη διαμόρφωση τῶν ἐργασιακῶν σχέσεων στή βάση τῆς προσφορᾶς καί

της ζήτησης και ή συσσωρευτική πρόθεση μέ την καπιταλιστική έννοια· ή οικονομική δραστηριότητα συνυφαίνεται μάλλον μέ προκαπιταλιστικά κίνητρα κοινωνικού γοήτρου, όποτε και οί εργασιακές σχέσεις διέπονται κατά μέγιστο μέρος από τους άγραφους πατριαρχικούς νόμους του δούναι και του λαβείν, δηλαδή της παροχής ύπακοης μέ αντιπαροχή όρισμένη προστασία. Σ' αυτήν την προοπτική ή σημαντική επέκταση των έμποροβιοτεχνικών εργασιών στόν έλλαδικό χώρο γύρω στα τέλη του 18^{ου} αιώνα σημαίνει κατά βάση μία μετεξέλιξη προκαπιταλιστικών μορφών του οικονομείν, σύμφωνα μέ τίς ανάγκες της ένταξης σε μιάν όρισμένη θέση της διευρυνόμενης έξωτερικής καπιταλιστικής άγοράς, όχι μία μετεξέλιξή τους κατά τρόπο ώστε να αποτελέσουν οί ίδιες τό έναυσμα και τον πυρήνα μιās αυτενεργής καπιταλιστικής οικονομιάς. Η ποσοτική διεύρυνση της προκαπιταλιστικής οικονομικής δραστηριότητας μέ προορισμό την έξωτερική άγορά δέν μεταβλήθηκε ποτέ σε ποιοτική μεταλλαγή καπιταλιστικού χαρακτήρα μέ στόχο (και) την έσωτερική άγορά. Η είσοδος καπιταλιστικών οικονομικών σχέσεων στην Ελλάδα από τά τέλη του 19^{ου} αιώνα δέν πραγματοποιήθηκε ως απ' ευθείας συνέχιση εκείνου που είχε αρχίσει πριν από έναν αιώνα, παρά συντελέσθηκε από καινούργιους δρόμους και μέ καινούργιους φορείς. Η ένταξη στό διεθνές καπιταλιστικό κύκλωμα δέν άρκεσε, τουλάχιστον στην πρώτη από τίς δύο τουτες φάσεις, για να δημιουργηθεί ένας έθνικός καπιταλισμός και μία έθνική αστική τάξη. Απεναντίας, ή έξάρτηση της έμποροβιοτεχνικής δραστηριότητας από τό καπιταλιστικό έξωτερικό επιβοήθησε την επιβίωση των πατριαρχικών εργασιακών και κοινωνικών σχέσεων στό έσωτερικό, γιατί τό οικονομικό προϊόν αυτών των σχέσεων μπορούσε να αυξάνεται και να απορροφάται σε μιάν άγορά αδιάφορη για την κοινωνική του προέλευση, ήτοι ή αύξηση και ή απορρόφησή του δέν απαιτούσε την αναδιαμόρφωση του έσωτερικού οικονομικού χώρου και την ανατροπή των ίδιων του των κοινωνικών προϋποθέσεων. Άλλωστε ή μελέτη του τρόπου ζωής, της νοοτροπίας και της κοσμοθεώρησης των φορέων αυτής της οικονομικής δραστηριότητας μπορεί να δείξει πέρα από κάθε άμφιβολία ότι πολιτισμικά και ιδεολογικά κινούνταν όλότελα στό γνώριμο πλαίσιο της βαλκανικής πατριάς και ούτε δημιούργησαν ούτε και γνώρισαν κάτι ανάλογο μέ ό,τι είναι γνωστό ως αστικός πολιτισμός της τοτινης Ευρώπης. Για τή διάδοση όρισμένων στοιχειωδών μοτίβων της αστικής ιδεολογίας στους κύκλους των Ελλήνων (εμπόρων) της ευρωπαϊκής διασποράς θά μιλήσουμε παρακάτω. Όστόσο πρέπει να σημειώσουμε προκαταβολικά ότι ιστορικά χαρακτηριστικότερη και σημαντικότερη από την ύπαρξη τέτοιων φαινομένων στό έξωτερικό στάθηκε ή αδυναμία έστω και μακροπρόθεσμης μετακένωσής τους στό έσωτερικό. Όπως ή κατοπινή (μερική) ανάπτυξη καπιταλιστικών σχέσεων στην Ελλάδα δέν υπήρξε ευθύγραμμη συνέχιση της οικονομικής άνθησης των τελευταίων δεκαετιών της Τουρκοκρατίας, έτσι και ό (μερικός) εκσυγχρονισμός της ιδεολογίας από τά τέλη του 19ου αιώνα διόλου δέν αποτέλεσε ευθύγραμμη συνέχιση του ισχυρού νεοελληνικού Διαφωτισμού.

Η διαπίστωση του προαστικού ή προκαπιταλιστικού χαρακτήρα της οικονομικής άνόδου του έλλαδικού χώρου στην τελευταία προεπαναστατική περίοδο

σημαίνει κάτι ουσιαστικά διαφορετικό από τή διαδεδομένη θέση ότι ή άνοδος αυτή, όντας περιορισμένη, δέν στάθηκε ίκανή νά ξεπεράσει τά φεουδαλικά πλαίσια τής οικονομιάς καί τής κοινωνίας κι έτσι τελικά συμβιβάσθηκε μ' αυτά. Μιά τέτοια θέση προϋποθέτει τό εξέλικτικό σχήμα πού άντλήθηκε από τή δυτικοευρωπαϊκή ιστορία καί άγνοεί έξ ύπαρξης τήν κρίσιμη διαφορά τής ιστορίας τούτης από τήν ιστορία του τουρκοκρατούμενου χώρου. Άν στόν τελευταίο αυτόν ή οικονομική άνοδος δέν δημιούργησε μιάν αστική τάξη δυτικοευρωπαϊκής ύψης, ό λόγος είναι άκριβώς ότι έδω δέν ύπήρξε ούτε καί φεουδαλισμός δυτικοευρωπαϊκού τύπου. Γιατί ή αστική ανάπτυξη καί ή αστική τάξη, μέ τήν ειδοποιό έννοια τών όρων, συνιστούσαν άκριβώς τή διαλεκτική άρνηση τής φεουδαλικής οικονομικής καί κοινωνικής τάξης πραγμάτων καί μόνον αυτής - καί όπου αυτή έλειπε δέν μπορούσε φυσικά νά ανακύψει ούτε καί ή άρνησή της. Όπως γνωρίζουμε σήμερα, ό φεουδαλισμός δυτικού τύπου ήταν ή άπαραίτητη άρνητική προϋπόθεση για τήν ανάπτυξη αστικής τάξης επίσης δυτικού τόπου: αυτή είναι ή άπάντηση στό πολυσυζητημένο έρώτημα, γιατί ό καπιταλισμός αποτελεί άρχικά καί ουσιαστικά ευρωπαϊκό φαινόμενο, γιατί δηλαδή δέν εύδοκίμησε στην Ασία ή στην Αφρική λ.χ., σέ μερικές περιοχές τών όποιων οί παραγωγικές δυνάμεις, από τεχνική τουλάχιστον άποψη, διόλου δέν ύστερούσαν σέ σχέση μέ εκείνες τής προκαπιταλιστικής Ευρώπης. Όλα αυτά σημαίνουν ότι τήν ιδιομορφία τής οικονομικής καί κοινωνικής ανάπτυξης του έλλαδικου χώρου γύρω στό 1800 θά τήν κατανοήσουμε όχι ξεκινώντας - ρητά ή άρητα, συνειδητά ή άσυνείδητα - από τήν αντίθεση «φεουδαλικός-αστικός», αλλά περιγράφοντας συγκεκριμένα τήν ιδιότυπη πατριαρχική κοινωνική του όργάνωση καί συνάμα τόν τρόπο, μέ τόν όποιο αυτή διαφορίσθηκε καί άντέδρασε όταν όρισμένα της τμήματα βρέθηκαν κάτω από τήν έπιρροή καπιταλιστικών σχέσεων αναπτυσσόμενων σέ διεθνές επίπεδο. Η έπιρροή αυτή φθάνοντας σέ όρισμένη ένταση, άνάγκασε σχετικά μικρές ομάδες τής πατριαρχικής τουρκοκρατούμενης κοινωνίας νά αποσπασθούν άπ' αυτήν καί νά ένταχθούν άπ' ευθείας στό διεθνές καπιταλιστικό κύκλωμα, ιδιαίτερα στην έμπορική καί έφοπλιστική του έκφανση, ασκώντας τώρα έκ τών έξω μικρότερη ή μεγαλύτερη πίεση για τήν αναμόρφωση του χώρου καταγωγής τους. Ωστόσο ή πίεση τούτη στάθηκε άτελέσφορη άκριβώς γιατί οί φορείς τής οικονομικής άνόδου, οί όποιοι συνέχιζαν νά δρούν στό έσωτερικό, δέν είχαν ποτέ αποβάλει τά κεντρικά πατριαρχικά τους γνωρίσματα, δηλαδή δέν ήσαν ποτέ αστικοί-καπιταλιστικοί, όσο κι άν ή ύπαρξη μιās διεθνούς καπιταλιστικής άγοράς αποτελούσε προϋπόθεση τής δικής τους τής εύδοκίμησης. Η ουσιαστική τους παραμονή στό πατριαρχικό πλαίσιο έργασιακής όργάνωσης καί νοοτροπίας ή ιδεολογίας έκαμε δυνατή, μετά τήν ίδρυση του έλληνικού κράτους, τήν πολιτική καί κοινωνική τους συνύπαρξη μέ άλλες κοινωνικές ομάδες, οί όποιες έπαιζαν άκόμη παραδοσιακότερους πατριαρχικούς ρόλους, δηλαδή τούς τοπικούς προύχοντες-γαιοκτηήτες, τούς πρώην ήγέτες τών λίγο ή πολύ άτακτων στρατευμάτων του Αγώνα κτλ. Βέβαια, ή συνύπαρξη αυτή συχνά ήταν τεταμένη, όμως οί συγκρούσεις δέν όφείλονταν σέ άγεφύρωτες άντιθέσεις σχετικά μέ τόν οικονομικό προσανατολισμό καί τήν κοινωνική διάρθρωση τής

χώρας, παρά μάλλον σέ προσπάθειες ανακατανομής τῆς πολιτικῆς ἰσχύος καί τοῦ ἔθνικοῦ πλούτου μέσα στό ὑφιστάμενο οἰκονομικοκοινωνικό πλαίσιο· γι' αὐτό ἄλλωστε καί ἡ διάταξη τῶν δυνάμεων κατά τίς συγκρούσεις αὐτές δέν καθοριζόταν ἀπό πάγιους κοινωνικοπολιτικούς καί ἰδεολογικούς παράγοντες, παρά μεταβαλλόταν ἀδιάκοπα, ἀνάλογα μέ τά ἐκάστοτε συμφέροντα τοῦ καθενός ἀπό τά πολλά πατριαρχικά κέντρα ἰσχύος. Τό κάτ' ἀρχήν ἀδιέξοδο τοῦτο πλέγμα παρουσίασε ρήγματα καί ὑποχρεώθηκε νά μπεῖ σέ μιά διαδικασία διαφορισμοῦ ὄχι τόσο ἀπό πιεστικούς ἐνδογενεῖς λόγους ὅσο γιατί ὁ ἑλλαδικός χῶρος, ἐξ αἰτίας τοῦ ἔντονου πολιτικοῦ καί οἰκονομικοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν δυτικοευρωπαϊκῶν ἱμπεριαλιστικῶν δυνάμεων γιά τήν Ἑγγύς καί τή Μέση Ἀνατολή, βρέθηκε ἀπό τό δεύτερο ἡμισυ τοῦ δέκατου ἑνατου αἰώνα, ὅπως εἶχε βρεθεῖ καί ἕναν περίπου αἰώνα πρωτύτερα, στό ἐπίκεντρο διεθνῶν ἀνακατατάξεων καί ζυμώσεων. Ἄτομα καί ομάδες τοῦ παροικιακοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπέκτησαν ἀξιόλογη οἰκονομική ἰσχύ ἀκριβῶς χάρη στή συνύφανση τῶν δραστηριοτήτων τους ἢ, κυριολεκτικότερα, χάρη στήν ταύτιση τῶν συμφερόντων τους μέ τά συμφέροντα ἀγγλικῶν, ἰδιαίτερα, μεγάλων ἐταιρειῶν. Στό πλαίσιο αὐτό μπορούσαν βέβαια νά εὐημερήσουν, ὅμως δέν μπορούσαν νά παίξουν ρόλους ἱστορικά ρηξικέλευθους, παρά ἐπιδόθηκαν κατά πρῶτο λόγο σέ μεσιτικές καί διαμετακομιστικές ἐργασίες. Ἀντίστοιχο χαρακτήρα εἶχε καί ἡ μεταφύτευση ἑνός μέρους τῆς δραστηριότητάς τους στό ἔδαφος τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ὅπου ἡ βιομηχανία καί ἡ παραγωγή ἀγαθῶν γενικότερα ἀναπτύχθηκε λιγότερο ἢ πολύ λιγότερο ἀπ' ὅτι ἡ ναυτιλία, τό ἐμπόριο καί τό τραπεζικό σύστημα. Ἡ μεταφύτευση στοιχείων τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας σήμαινε ταυτόχρονα καί τή μεταφύτευση στοιχείων τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ, τά ὅποια εἶχαν οἰκειωθεῖ οἱ εὐποροὶ Ἕλληνες στό κοσμοπολίτικο περιβάλλον τῆς διασποράς. Ὅμως τά στοιχεῖα αὐτά ἦσαν ὡς ἐπί τό πλεῖστον ἀποσπασματικά καί ἐπιφανειακά, χωρίς νά δένονται μεταξύ τους πάνω στή βάση μιᾶς συνεκτικῆς κοσμοθεώρησης, ἱκανῆς νά ἐμπνεύσει μιά σταθερή συμπεριφορά μέ ἀποκλειστικά ἀστικά γνωρίσματα. Γιατί ἐδῶ ἔλειπε μιά οὐσιώδης διάσταση τῆς ἀστικῆς οἰκονομίας, τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ καί τῆς ἀστικῆς αὐτοσυνείδησης: ἡ διάσταση ἡ προμηθεϊκή, ἡ ὁποία, ἰδίως στό οἰκονομικό ἐπίπεδο καί ἰδίως ἀπό τήν ἐποχή τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης, συνδεόταν πρωταρχικά μέ τή μορφή τοῦ καινοτόμου βιομηχάνου ὡς φορέα καί πρακτικοῦ μετουσιωτῆ τοῦ πνεύματος τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης καί τεχνικῆς, τοῦ πνεύματος τῆς προόδου καί τῆς ρήξης μέ τή στείρα παραδοσιοκρατία τοῦ ἀγροτικοῦ πατριαρχιοῦ. Ἄν στήν ἔλλειψη αὐτήν προσθέσουμε καί τήν ἀπουσία τῶν στοιχείων πού δημιούργησε ὁ ἀστικός πολιτισμός στήν προβιομηχανική του ἀκόμη φάση (δηλαδή ἀπό τήν Ἀναγέννηση ἴσαμε τόν 18^ο αἰώνα, τότε δέν δυσκολευόμαστε νά κατανοήσουμε γιατί ὅσα καί ὅποια στοιχεῖα τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ διείσδυσαν στόν ἑλλαδικό χῶρο δέν ἀποτελέσαν πόλους ἑλξης καί πλαίσιο ἔνταξης στοιχείων ἑτερογενῶν, παρά μάλλον συγχωνεύθηκαν τά ἴδια μέ τίς πιό ἐκλεπτυσμένες ἐκφάνσεις τῶν πατριαρχικῶν ἰδεολογιῶν καί στάσεων.

Ὅπως ἡ ἐξ ἀντικειμένου ἔνταξη τῆς Ἑλλάδας στό διεθνές καπιταλιστικό σύστημα εἶχε οὐσιώδεις ἐπιπτώσεις στήν οἰκονομία τῆς, ἔτσι καί ἡ παράλληλη

ἔνταξή της στό διεθνές πολιτικό σύστημα, καί μάλιστα σέ ἐποχή συνεχοῦς ὄξυνσης τοῦ ἀνατολικοῦ ζητήματος, ἐπέδρασε ἀποφασιστικά πάνω στή διαμόρφωση τῶν πολιτικῶν της δομῶν. Ἡ εἰσαγωγή τοῦ βασιλευόμενου κοινοβουλευτισμοῦ στή χώρα, καί μάλιστα πάνω στή βάση τῆς καθολικῆς ψηφοφορίας, δέν ὑπῆρξε ἀναγκαία κι ἀναπόδραστη ἀπόρροια ἐσωτερικῶν διεργασιῶν, ἀλλά κατά πρῶτο λόγο ἡ ἀπάντηση τῶν Δυτικῶν Δυνάμεων στήν ἀνυπακοή τῆς ὀθωνικῆς κυβέρνησης σέ κρίσιμα θέματα ἐξωτερικῆς πολιτικῆς (ὑποστήριξη τῶν ἀλυτρώτων κτλ.) καί συνάμα τό μέσο, μέ τό ὅποιο οἱ Δυνάμεις αὐτές φαντάζονταν ὅτι στό ἐξῆς θά μπορούσαν νά ἀσκήσουν πιό τελεσφόρα τήν ἐπιρροή τους. Ἀλλά, ἀνεξάρτητα ἀπό τά αἷτια της, ἡ εἰσαγωγή τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ ἔθεσε σέ κίνηση διαδικασίες πού ἀποδείχθηκαν κρίσιμες γιά τόν σχηματισμό τῆς ἰδιαίτερης φυσιογνωμίας τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους. Μέ ἄλλα λόγια, ὁ μηχανισμός τῆς λειτουργίας τοῦ κράτους διαμορφώθηκε ὡς ἐν μέρει τέρατογενετικό καί ἐν μέρει ἰλαροτραγικό ἀποτέλεσμα τῆς διασταύρωσης τῶν πιό προηγμένων τοτινῶν πολιτικῶν θεσμῶν, ὅπως ὁ κοινοβουλευτισμός καί ἡ καθολική ψηφοφορία, μέ μιᾶ κοινωνία διεπόμενη ἀπό πατριαρχικές σχέσεις, στάσεις, νοοτροπίες καί ἀξίες. Πρίν ἀπό τήν εἰσαγωγή, ἡ μάλλον τήν ἐπιβολή, τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ τό κράτος ἦταν ὑποτυπῶδες καί, παρά τή συχνά γραφική ἀπλῶς ἐπίφαση τῆς βασιλικῆς αὐταρχίας, μόλις μετά βίας συγκρατοῦσε σέ μιάν ἐνότητα τούς τοπικούς πόλους ἰσχύος, καθῶς δέν κατεῖχε οὔτε κἄν τό μονοπώλιο τῆς ἐνοπλης βίας. Σέ σχέση μέ τό κράτος τῆς ὀθωμανικῆς περιόδου εἶχε κάνει βέβαια ὀρισμένα βήματα πρὸς τήν κατεύθυνση τοῦ σύγχρονου ἔννομου κράτους, ὅμως οἱ νόμοι καί τά διατάγματά του σέ πλεῖστες ὅσες περιπτώσεις δέν ἔφθαναν ἴσαμε τή βάση τῆς κοινωνίας, ὅπου ἡ ζωή ρυθμιζόταν ἀπό τό πατριαρχικό ἐθιμικό δίκαιο. Ὁ κοινοβουλευτισμός, σέ συνδυασμό μέ τήν καθολική ψηφοφορία, συνεπέφερε μιᾶ κοινωνική κινητικότητα ἴσως ἀκόμα ἐντονότερη ἀπ' αὐτήν πού γέννησε ἡ ἀνάπτυξη τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων, γιατί ὄχι μόνο δημιούργησε εὐκαιρίες πολιτικῆς καί κοινωνικῆς σταδιοδρομίας γιά ἄτομα μέ ἀντίστοιχες φιλοδοξίες, ἀλλά καί ἄνοιξε σέ εὐρύτερες μάζες τόν δρόμο ἀπό τήν ὑπαιθρο πρὸς τίς πόλεις. Καί οἱ δύο αὐτές πλευρές τῆς κοινωνικῆς κινητικότητας, οἱ ὁποῖες ἀπέρρευσαν ἀπό τό κοινοβουλευτικό παιγνίδι, σήμαιναν αὐτόματα τή διόγκωση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ καί παράλληλα τήν ἐνίσχυση τοῦ καθοδηγητικοῦ ρόλου τοῦ κράτους - ἂν καί ἡ ἐνίσχυση αὐτή, ὅπως θά δοῦμε, ἔγινε συχνότατα μέ τρόπο πού εὐνοοῦσε τήν ἱκανοποίηση συμφερόντων μερικῶν εἰς βάρος τῶν γενικῶν κι ἔτσι ἀπό πολλές ἀπόψεις ὑπέσκαψε τόν σύγχρονο χωρισμό κράτους καί κοινωνίας ἀντί νά τόν ἐμπεδώσει, κάνοντας συνάμα τό κράτος ἐντολοδόχο τόν γενικοῦ συμφέροντος, Ἡ διόγκωση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ ἐξ αἰτίας τοῦ κοινοβουλευτικοῦ συστήματος καί τῆς καθολικῆς ψηφοφορίας ἦταν ἀναπόδραστη, γιατί ἐκεῖνο πού εἶχαν νά προσφέρουν τά κόμματα γιά τήν προσέλκυση ἢ τή συγκράτηση ψηφοφόρων ἦσαν οἱ κρατικές θέσεις, οἱ ὁποῖες ἦσαν τόσο πιό περιζήτητες ὅσο ἡ καχεξία τῆς οἰκονομίας καί γενικότερα ἡ κοινωνική στενότητα ἔκαναν τίς ὑπόλοιπες ἐπαγγελματικές διεξόδους λιγοστές καί ἀβέβαιες. Ἐφ' ὅσον τό κράτος παρέμενε ὁ πιό σίγουρος καί ἀνθεκτικός ἐργοδότης, πρῶτο μέλημα τοῦ κόμμα-

τος ἦταν ἡ κατάκτηση καί ἡ νομή τοῦ κράτους, εἰδάλλως θά ἔχανε τήν πίστη τῶν ὀπαδῶν του στήν ἱκανότητά του νά ὑπερασπίσει τά συμφέροντά τους. Ὅταν ἡ πατριαρχική σχέση μεταφέρεται ἀπό τήν κοινωνία στήν πολιτική, τότε μεταβάλλεται στή λεγόμενη πελατειακή σχέση, διατηρώντας ὅμως τό θεμελιῶδες της γνώρισμα, δηλαδή τήν ἀναγκαῖα συνάφεια ὑπακοῆς καί προστασίας: ὁ κοινοβουλευτικός πατριάρχης, εἴτε κομματικός ἡγέτης εἶναι εἴτε τοπικός κομματάρχης, ἀπαιτεῖ ἀπό τους «ἀνθρώπους του» ὑπακοή (ἐμπνεόμενη λιγότερο ἀπό ἀφηρημένα-κόσμοθεωρητικά καί περισσότερο ἀπό συγκεκριμένα-προσωπικά κίνητρα), ὅμως ταυτόχρονα ἀναλαμβάνει νά «ἐνεργήσει γιά τίς ὑποθέσεις τους», δηλαδή τούς βοηθεῖ νά «τακτοποιηθοῦν» καί τούς ἐξασφαλίζει μέ τήν ἐπιρροή τοῦ πλεονεκτήματα στόν συναγωνισμό μέ τούς ὀπαδούς ἄλλων κομμάτων.

Ὁ πατριαρχικός ἢ πελατειακός χαρακτήρας τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ καί συνάμα ἡ σπάνη τῶν θέσεων στήν ἐλεύθερη ἀγορά ἐργασίας εἶχαν ὡς συνέπεια νά παίξει ὁ κρατικός μηχανισμός στήν Ἑλλάδα ρόλο ἀνάλογο μ' ἐκεῖνον πού ἔπαιξαν τά βιομηχανικά ἀστικά κέντρα στή Δύση: ἀπορρόφησε μάζες ἀγροτικῆς προέλευσης, ἀλλά γιά νά τίς διοχετεύσει καί νά τίς χρησιμοποιήσει μέ τρόπο πολύ διαφορετικό καί πρό παντός πολύ λιγότερο παραγωγικό. Σέ σχέση μέ τό δικό μας πρόβλημα, δηλαδή τήν ἀστική τάξη καί τόν ἀστικό πολιτισμό στήν Ἑλλάδα, πρέπει νά τονίσουμε ὅτι ἡ τέτοια διόγκωση καί διαμόρφωση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους οὔτε ἀπό κάποια ἐντόπια ἀστική τάξη ὑποκινήθηκε οὔτε καί τήν ἀστική τάξη ὠφέλησε· ἀπεναντίας μάλιστα, ὁ ὄγκος, ἡ δυσκαμψία καί ἡ δαπανηρότητα τοῦ κράτους ἀποτελέσει τροχοπέδη γιά τή διοχέτευση πόρων καί ἐνεργειῶν σύμφωνα μέ τίς ἀνάγκες μιᾶς ἀμιγῶς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης. Εἶναι γεγονός ὅτι, ἡ ἐμπέδωση τῆς ἀστικῆς κυριαρχίας στίς ἀνεπτυγμένες χῶρες τῆς Δύσης συνεπέφερε μιᾶ διόγκωση τῆς γραφειοκρατίας πολύ πέρα ἀπό ὅ,τι εἶχε γνωρίσει ὀποιαδήποτε ἀπολυταρχία· ἀληθεύει ἐπίσης ὅτι ἡ διόγκωση αὐτή ἐγίνε μέ μεθόδους συχνότατα πελατειακές καί διόλου ἀξιοκρατικές. Ὅμως ἡ διαφορά ἀπό τήν ἑλληνική ἐξέλιξη παρέμεινε οὐσιαστική γιατί ἐκεῖ ἡ διόγκωση αὐτή ἀντισταθμιζόταν ἀπό τή συνεχή αὔξηση τῆς οἰκονομικῆς ἀπόδοσης καί τόν συνεχή διαφορισμό τοῦ κοινωνικοῦ σώματος, ἐνῶ παράλληλα ἡ γραφειοκρατία συνεισέφερε καί θετικά στή θεσμική προώθηση τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης. Μέ τήν ἔννοια αὐτήν τό κράτος ἦταν - γιά μεγάλο διάστημα τουλάχιστον - κράτος τῆς ἀστικῆς τάξης. Στήν Ἑλλάδα, ἀπεναντίας, τήν ἐκποίηση τοῦ κράτους στό πλαίσιο τοῦ κοινοβουλευτικοῦ παιγνιδιοῦ τήν ἐγκαινίασαν καί τήν καλλιέργησαν μέ τρόπους ἀπείρως εὐρηματικούς τά πολιτικά «τζάκια» μέ τήν προαστική-πατριαρχική τους νοοτροπία, καί οἱ μέθοδοί τους ἐγίναν δεσμευτικές καί ὑποδειγματικές γιά ὄλες τίς ἑλληνικές πολιτικές παρατάξεις μέχρι σήμερα, ἀνεξάρτητα ἀπό τά ἐκάστοτε ἰδεολογικά τους πρόσημα. Οἱ ἀναλύσεις τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας καί πολιτικῆς συνήθως ὑποπίπτουν στό σφάλμα νά ἀποκαθιστοῦν εὐθύγραμμες σχέσεις ἀνάμεσα σέ «τάξεις» καί σέ «κόμματα», ἐρμηνεύοντας τήν πολιτική τῶν κομμάτων ὡς ἔκφραση λίγο-πολύ συγκροτημένων κοινωνικῶν τάσεων καί ρευμάτων. Ὅμως κάτι τέτοιο συνιστᾷ ὑπερβολή ἀκόμη καί γιά χῶρες μέ κοινωνίες ἀδρομερεῖς, μέσα στίς ὁποῖες διαφαίνονται μέ σαφήνεια οἱ ταξικοί

πόλοι τῶν συλλογικῶν συσπειρώσεων. Σέ καμμιά περίπτωση, καί πολύ περισσότερο στήν περίπτωση τήν ἑλληνική, δέν πρέπει νά παραβλέπεται ἡ ἐκτεταμένη αὐτονομία τοῦ πολιτικοῦ-κομματικοῦ παιγνιδιοῦ ὄχι πελατειακῆς σχέσης μεταξύ πολιτικοῦ καί ψηφοφόρου, κατά τήν ὁποία ὁ μὲν ψηφοφόρος παρέχει ὑποστήριξη προσδοκῶντας προστασία, ἐνῶ ὁ πολιτικός ἐκποιεῖ τό κράτος στους ψηφοφόρους μέ ἀντάλλαγμα νά τό κατέχει ὁ ἴδιος, δηλαδή νά θεμελιώνει τήν ἰσχὺ του στή δυνατότητα νά διανέμει - αὐτός, κι ὄχι κάποιος ἄλλος - προσοδοφόρες θέσεις καί ἀξιώματα. Τούτη ἡ αὐτονομία τοῦ πολιτικοῦ-κομματικοῦ παιγνιδιοῦ κάνει κατά κανόνα δευτερεύουσες ἢ καί ἀπλῶς προσχηματικές τίς «ἰδεολογικές» κτλ. ἀντιθέσεις, ἤτοι τίς λεγόμενες ἀντιθέσεις «ἀρχῶν». Στό ἰδεολογικό φάσμα ἕνας πολιτικός καταλαμβάνει ὀρισμένη θέση γιατί ὅλες οἱ ὑπόλοιπες εἶναι κατελημμένες, καί εἶναι πρόθυμος, ἂν τό κρίνει συμφέρον, νά ἐγκαταλείψει τή θέση πού κατέλαβε ἀρχικά, ἂν κενωθεί κάποια ἄλλη. Μονάχα σ' αὐτήν τήν προοπτική μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ ἱκανοποιητικά τό χαρακτηριστικό γιά τή νεοελληνική πολιτική φαινόμενο τῆς συνεχοῦς μετατόπισης πολιτικῶν σέ διάφορες θέσεις τοῦ παραπάνω φάσματος. Πολύ λιγότερο μετατοπίσθηκε ἡ συγκεκριμένη πολιτική πράξη, δηλαδή ἡ ἄσκηση τῆς πολιτικῆς ὡς πελατειακῆς σχέσης. Ἡ διόγκωση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ γιά σκοπούς κομματικοῦ ὀφέλους ὑπῆρξε ἐξ ἴσου ἔργο τῶν «δεξιῶν» ὅσο καί τῶν «φιλελεύθερων» ἢ «δημοκρατικῶν» κομμάτων, ὅλα τά ἑλληνικά κόμματα ὑπῆρξαν δηλαδή, μ' αὐτήν τήν πολύ χειροπιαστή ἔννοια, κόμματα κρατιστικά, ἀνεξάρτητα ἀπ' τό πῶς ἀντιμετώπιζαν τό κράτος στό ἐπίπεδο τῶν προγραμματικῶν τους ἀρχῶν.

Ὁ πελατειακός χαρακτήρας τῶν κομμάτων δέν τά ἔκανε ὅμως μονάχα κρατιστικά στήν πράξη, ἀλλά καί «λαϊκά», ἐφ' ὅσον ἡ ταυτόχρονη ἀνάγκη ἐξυπηρέτησης ὄχι μόνο πλείστων ἀτόμων ἀλλά καί διαφόρων ὁμάδων ἢ «κλάδων» μέσω τοῦ κράτους καθιστοῦσε οὐσιαστικά ἀδύνατη τήν ἄσκηση μονοσήμαντης καί συνεποῦς ταξικῆς πολιτικῆς. Θέμα ταξικῆς πολιτικῆς δέν ἔμπαινε ἄλλωστε πιεστικά σέ μιά χώρα ὅπου ἡ βαθμιαία ἀποσύνθεση τῶν πατριαρχικῶν δομῶν δημιούργησε, ὡς κύριο τμήμα τοῦ κοινωνικοῦ κορμοῦ, μιάν εὐρύτατη μάζα μικροαστῶν καί μικροϊδιοκτητῶν, οἱ ὁποῖοι μποροῦσαν ἐξ ἴσου καλά νά ἀνήκουν σέ ἕνα «δεξιό», σέ ἕνα «φιλελεύθερο» ἢ σέ ἕνα «ἀριστερό» κόμμα. Ὅτι μπορεῖ νά ὀνομασθεῖ ἑλληνική ἀστική τάξη, δηλαδή οἱ ἐπιχειρηματίες, οἱ τραπεζίτες, οἱ ἐφοπλιστές καί ὀρισμένα τμήματα τῶν ἐλεύθερων ἐπαγγελματιῶν, κατά κανόνα διασπειρόταν ἐπίσης ἀπό πολιτική ἄποψη σέ διαφορετικά, κατά προτίμηση ὅμως στά δύο ἐκάστοτε μεγαλύτερα κόμματα. Οἱ διάφορες ὁμάδες, οἱ ὁποῖες συνιστοῦσαν τή χαλαρή τούτη «τάξη», ἱκανοποιοῦσαν τά αἰτήματά τους μέ τίς ἴδιες οὐσιαστικά πελατειακές μεθόδους ὅπως καί οἱ ἀπλοί ψηφοφόροι, ἂν καί στό ἐπίπεδο αὐτό ἡ σχέση ὑπακοῆς καί προστασίας μποροῦσε νά παρουσιάσει πάμπολλες περιπλοκές πού ἔφθαναν συχνά ἴσαμε τήν ἀντιστροφή τῶν ρόλων. Ἐπίσης πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι τά αἰτήματα τούτα δέν ἀντέβαιναν στή γενική κρατιστική τάση, ἀφοῦ ἡ πραγμάτωσή τους σχεδόν πάντοτε σήμαινε περισσότερη κρατική παρέμβαση - ἀδιάφορο ἂν αὐτή γινόταν ὑπέρ τῶν φορέων τῆς «ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας». Με βάση αὐτά τά θεμελιώδη δεδομένα μποροῦμε νά

πούμε ότι ή έλληνική «άστική τάξη» δέν στάθηκε ποτέ άρκετά συγκροτημένη, όμοιογενής και ίσχυρή ώστε νά ταυτισθεϊ άναμφίλογα μέ τήν πολιτική διακυβέρνηση τής χώρας, μολονότι συχνά ή πολιτική έπιρροή της μπορεϊ νά ήταν (κατά πολύ) μεγαλύτερη άπό εκείνη άλλων κοινωνικων στρωμάτων ή ομάδων πίεσης. Στόν χώρο των πολιτικων κομμάτων ή ύποχώρηση πατριαρχικων δομων παλαιου τυπου, οι οποιες κυριαρχουσαν ολοκληρωτικά ως τις αρχές του εικοστου αιωνα, δέν σήμανε τή ραγδαία άνοδο πολιτικων μέ άστική καταγωγή, άστική συνειδηση και άστικά συμφέροντα, αλλά, σέ πολύ μεγαλύτερη έκταση, τή δυνατότητα πολιτικης σταδιοδρομησης στοιχειων μικροαστικης ή άγροτικης προέλευσης μέ πανεπιστημιακή μόρφωση και ένίοτε καλές σχέσεις προς τούς (πρώην) προύχοντες τής πολιτικης. Τά στοιχεια αυτά διαπνέονταν συχνά άπό τάσεις μικροαστικου ριζοσπαστισμου («τό δικιο του φτωχου») και αντιμετώπιζαν τήν άστική τάξη σύμφωνα μέ τις σκοπιμότητες τής στιγμης και τις άνάγκες τής πολιτικης τους άνόδου, χωρίς πάντως νά είναι σάρξ εκ τής σαρκός της. Ακόμα λιγότερο κατάλληλος για τήν άσκηση σαφους άστικης πολιτικης ήταν ό κρατικός μηχανισμός, όπως διαμορφωνόταν υπό τήν έπήρεια του κομματικου άνταγωνισμου και των πελατειακων σχέσεων. Τό γεγονός, ότι ή μεγάλη μάζα των δημοσιων ύπαλλήλων όλων των βαθμίδων προερχόταν άπό στρώματα καθυστερημένα άπό πολιτισμική άποψη, είχε σοβαρές έπιπτώσεις στό ποιόν του κρατικου μηχανισμου, του όποιου ή λειτουργία πρόσκοπτε αδιάκοπα όχι μόνο στήν άγραματοσύνη, τή στενοκεφαλιά, τήν κουτοπονηριά ή τή συμπλεγματοκότητα, αλλά επίσης στήν άνυπέρβλητη άνικανότητα του μέσου ύπαλλήλου νά προσανατολίσει τή δραστηριότητά του σέ άπρόσωπες, γενικές και άφηρημένες αρχές, έφόσον ή νοοτροπία του έμφορουνταν άπό τις αξίες τής πατριαρχικης κοινωνίας, ήτοι τήν πρωταρχική νομιμοφροσύνη του προς τήν ιδιαίτερη πατρίδα του, τούς συγγενεις του, τούς φίλους του, τούς φίλων των φίλων του, τούς προστάτες και τούς προστατευομένους του. Από τή συνάντηση ενός άνθρώπινου τυπου γαλουχημένου σέ περιβάλλον προκρατικό και προαστικό μέ τόν μηχανισμό τής σύγχρονης γραφειοκρατίας, ό όποιος ένσαρκώνει και άπαιτεί στάση και συμπεριφορά όρθολογική, προέκυψαν συνδυασμοί άλλοτε σπαρταριστοί και άλλοτε άξιодάκρυτοι, συνδυασμοί που ακόμα περιμένουν τόν σατιρικό και τόν διηγηματογράφο τους. Η μεγάλη ζήτηση κρατικων θέσεων έδινε θεωρητικά στό κράτος τή δυνατότητα νά επιλέγει μέ άξιοκρατικά κριτήρια ύψηλου επιπέδου τούς ύπαλλήλους του και νά βελτιώνει έτσι συνεχως τή λειτουργία του, όμως αυτό δέν τό επέτρεπε ή διανομή των θέσεων μέσω πατριαρχικων-πελατειακων διαδικασιων, πρόσθετη συνέπεια των οποίων ήταν ή συνεχής αύξηση των επίμαχων θέσεων πέρα άπό τά όρια των άντικειμενικων λειτουργικων αναγκων. Έτσι δημιουργήθηκε τό έξης παράδοξο: προκειμένου νά ίκανοποιήσει κατά τό δυνατόν πολυάριθμα πελατειακά αιτήματα, τό κράτος ύποχρεώθηκε νά δίνει κατά μέσο όρο χαμηλές άμοιβές, μέ άλλα λόγια ή μιζέρια του ήταν ή άναγκαία αντίστροφη όψη και ή προϋπόθεση τής μεγαλοθυμίας του. Η φαινομενικά άνεξαντλητη δυνατότητά του νά «βολεύει» τούς πάντες έμπέδωσε σιγά-σιγά στή λαϊκή φαντασία τήν έντύπωση ότι είναι ένας πάμπλουτος και παντοδύναμος δότης, άρκει νά

θέλει νά δώσει, ἐνῶ παράλληλα ὑπῆρχαν καί σοβαροί λόγοι νά θεωρεῖται ὡς ἀπατεώνας καί τύραννος τόσο μεγάλος, ὥστε ἡ χρήση τῶν οἰωνδήποτε πλάγιων ὁδῶν ἀπό μέρους τῶν ὑπηκόων του θά ἔπρεπε νά λογίζεται ὡς κατανοητό καί συγγνωστό μικροπαράπτωμα. Μέ βάση τέτοιες καί παρόμοιες παραστάσεις διαμορφώθηκαν οἱ πολυσχιδέστατοι ἐκεῖνοι μηχανισμοί, χάρι στούς ὁποίους ἰσοσταθμιζόταν ἡ δυσκαμψία καί ἡ ἀναποτελεσματικότητα τοῦ κράτους. Ὅτι δέν κατόρθωνε ἡ τήρηση τῶν ὀρθόδοξων διαδικασιῶν τό κατόρθωνε τό «παραθυράκι» καί τό ρουσφέτι». Τά πλάγια μέσα δέν ἀποτελοῦσαν πιά τήν παράβαση τῶν κανόνων, ἀλλά τόν μόνο δυνατό τρόπο λειτουργίας τους· δέν συνεπέφεραν τήν ἄρση τοῦ συστήματος, ἀλλά τοῦ παρεῖχαν μία δικλείδα ἀσφαλείας ὅποτε πάθαινε ἐμπλοκή. Ἐπιπλέον τό «ρουσφέτι» εἶχε τήν πρόσθετη γενική ιδιότητα νά ἐξειδικεύει καί νά ἐξατομικεύει τό κάθε πρόβλημα καί τήν κάθε λύση, ἔτσι ὥστε ἡ μακρόπνοη συλλογική συσπείρωση μέ σκοπό τήν ἀνοιχτή καί ἔννομα θεμελιωμένη προάσπιση συλλογικῶν συμφερόντων ἔχανε τήν ἔλξη τῆς στάς μάτια τῶν ἀμέσως ἐνδιαφερομένων. Καί στήν περίπτωση αὐτή φαίνεται ποιούς φραγμούς ἔθετε στήν ἀσκηση ὁποιασδήποτε «ταξικῆς» πολιτικῆς ἡ σύσταση τῆς κύριας μάζας τοῦ κοινωνικοῦ σώματος ἀπό μικροαστούς καί μικροϊδιοκτῆτες, μέ νοοτροπία διαμορφωμένη ἀπό τους ὄρους τῆς πελατειακῆς πολιτικῆς.

Καθώς ἡ διόγκωση τοῦ κράτους ἦταν, κατά μέγα μέρος τουλάχιστον, ἀποτέλεσμα τῆς κυριαρχίας τῶν πατριαρχικῶν-πελατειακῶν σχέσεων στή σφαῖρα τοῦ κοινοβουλευτικοῦ παιγνιδιοῦ, ὁ χωρισμός κράτους καί κοινωνίας, ἀντί νά ἐπιτείνεται ἀπό τήν ἐνδυνάμωση τοῦ πρώτου, ἀπεναντίας ἀμβλυνόταν. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ ποσοτική ἐνδυνάμωση τοῦ κράτους δέν ἐξέφραζε πρωταρχικά τόν ποιοτικό του διαφορισμό ἀπό τήν κοινωνία καί τή βουλησή του νά τῆς ἐπιβληθεῖ ὡς φορέας οικονομικῆς ἀνάπτυξης καί θεσμικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ· μάλλον ἀπηχοῦσε τόν βαθμό, στόν ὁποῖο μία κοινωνία, στό σύνολο τῆς μάλλον ἀδρανῆς, ἀπομυζοῦσε τόν κρατικό μηχανισμό γιά νά αὐτοδιαιωνηθεῖ. Ἡ διάκριση κράτους καί κοινωνίας, πού στή δυτική καί κεντρική Εὐρώπη ἐγκαινιάσθηκε ἀπό τό ἀπολυταρχικό κράτος καί ἀνοιξε τόν δρόμο τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ καί τῆς ἀστικῆς τάξης, στήν Ἑλλάδα ἔμεινε ἡμιτελής, γιατί ἡ κρατική γραφειοκρατία περισσότερο ἀντικαθρέφτισε τήν κοινωνία καί τήν κυρίαρχη ἀκόμη πατριαρχική-προαστική νοοτροπία τῆς, παρά τῆς ἀντιπαρατέθηκε γιά νά τήν καθοδηγήσει καί νά τή μετασχηματίσει. Ἐτσι τό κράτος ἀπό μόνο του πολύ λίγο μπόρεσε νά καλύψει τήν ἔλλειψη μιᾶς τάξης κυρίαρχης, συνεκτικῆς καί συνάμα δυναμικῆς ἀπό παραγωγική καί ἀπό ἰδεολογική ἄποψη. Γιά νά παίξει αὐτόν τόν ρόλο θά ἔπρεπε νά εἶναι μία στιβαρή καί συνάμα πεφωτισμένη δεσποτεία· ὅμως ἦταν, ἀντίθετα, κοινοβουλευτικό καί ἔπρεπε νά ἀντιπαλέψει μέ τίς συνέπειες ἑνός γηγενοῦς κοινοβουλευτισμοῦ πού ὄχι μόνον ἦταν ὄργανο ἱμπεριαλιστικῆς ἐπιρροῆς, ἀλλά καί ἀγωγός τῶν παραδοσιακῶν, ἐνάντιων πρὸς τόν ριζικό ἐκσυγχρονισμό πατριαρχικῶν δυνάμεων καί νοοτροπιῶν. Εἶναι χαρακτηριστικό - καί εὐγλωττο, γιά ὅποιον τουλάχιστον ἔχει ἀσκηθεῖ στή συγκριτική μελέτη τῶν ἱστορικῶν φαινομένων πάνω στή βάση ξεκάθαρων ἐννοιῶν καί ἐννοιολογικῶν διακρίσεων - ὅτι οἱ πρῶτοι καί κοινωνικά σημαντικότεροι ἀντίπαλοι τῆς «δεσπο-

τείας» καί υπέρμαχοι τοῦ «συντάγματος» στή μετεπαναστατική Ἑλλάδα προήλθαν ἀπό τους κύκλους τῶν τοπικῶν προυχόντων, οἱ ὅποιοι μέ κανέναν τρόπο δέν ἤθελαν νά ἐκχωρήσουν τά πατριαρχικά τους δικαιώματα στό σύγχρονο κράτος. Τά «τζάκια» συμφιλιώθηκαν μέ τό κράτος μόνον ἀπό τή στιγμή πού μπόρεσαν νά τό ἐλέγξουν, εἴτε ἀσκώντας ἐπιρροή πάνω στή μοναρχία εἴτε - ἀκόμα περισσότερο - μέσω τοῦ πελατειακοῦ κοινοβουλευτισμοῦ. Ὅμως τό ἔλεγχαν γιά νά τό ἀδρανοποιήσουν, ὅπως ἄλλωστε τούς υπαγόρευε νά κάμουν ὁ κοινωνικός τους χαρακτήρας, πού ρίζωνε σέ προκρατικές συνθήκες καί ἔξεις. Ἔτσι οἱ γραφειοκρατικοί μηχανισμοί καταδικάσθηκαν σέ ὑποπλασία (ἂν τούς θεωρήσουμε μέ κριτήριο τήν ἐκσυγχρονιστική τους λειτουργικότητα) καί συνάμα σέ ὑπερτροφία (ἂν τούς θεωρήσουμε μέ κριτήριο τό εἰδικό τους βάρος μέσα στό σύνολο τῆς νεοελληνικῆς πραγματικότητας). Τό φαινόμενο αὐτό δέν ἐξαφανίσθηκε ὅταν τά «τζάκια», μέ τήν παλαιά ἔννοια τοῦ ὄρου, πέρασαν, ἐν μέρει τουλάχιστον, στό περιθώριο, γιατί καί οἱ διάδοχοί τους ἀδυνατοῦσαν ἐξ ἴσου νά ποδηγετήσουν δυναμικά ἕνα εὐέλικτο κράτος, θέτοντας το στήν ὑπηρεσία σαφῶν κοινωνικῶν σκοπῶν. Ἡ ὑποπλασία τῶν μηχανισμῶν συνέχισε λοιπόν νά ἀντανακλᾷ τήν πλαδαρότητα ἢ ρευστότητα τῶν τάξεων, ἐνῶ ἡ ὑπερτροφία τους ἄσκησε ἐν μέρει ἀνασταλτική καί ἐν μέρει παραμορφωτική ἐπίδραση στίς συγκρούσεις μεταξύ τῶν πλαδαρῶν ἢ ρευστῶν αὐτῶν κοινωνικῶν τάξεων. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἀντιθέσεις, οἱ ὁποῖες ὑπό συνθήκες χωρισμοῦ κράτους καί κοινωνίας θά συνιστοῦσαν ἀντιθέσεις ταξικῆς ὑφῆς, τώρα ἀμβλύθηκαν καί (ἐν μέρει) ἄλλαξαν χαρακτήρα καθώς ἐμφανίζονταν ὡς ἀντιπαραθέσεις διαφορετικῶν δυνατῶν κατευθύνσεων τῆς κρατικῆς πολιτικῆς. Τό ὑπερτροφικό κράτος ἔγινε μέ ἄλλα λόγια πεδίο σύγκρουσης διαφόρων «κλάδων», καθένας ἀπό τους ὁποίους ἀγωνιζόταν νά ἀποσπάσει τά περισσότερα ἀπό τόν δημόσιο κορβανά Ἡ ταξική σύγκρουση ἀμβλυνόταν γιατί ὅλοι οἱ «κλάδοι» στρέφονταν ταυτόχρονα πρὸς τή μεριά τόν κράτους, ἰκετεύοντας ἢ ἀπειλώντας το, καί ὄχι σέ πρώτη γραμμῇ ὁ ἕνας ἐναντίον τοῦ ἄλλου.

Ὁ ἀτελής χωρισμός κράτους καί κοινωνίας εἶναι ἐξ ἴσου χαρακτηριστικός γιά τή νεοελληνική κοινωνία ὅσο καί ἡ ἀσάφεια τῶν σχέσεων ἀνάμεσα σέ ἔθνος καί κράτος. Ἡ σύμπτωση ἔθνους καί κράτους μέσα στά ὅρια τοῦ σύγχρονου ἔθνικοῦ κράτους, τό ὅποιο στό ἐσωτερικό του εἶχε ξεπεράσει κάθε εἶδους φεουδαλικούς καί πατριαρχικούς κατακερματισμούς ἢ τοπικισμούς, ἐνῶ πρὸς τά ἔξω πρόβαλλε ὡς ὁμοιογενές καί συμπαγές οικονομικό καί πολιτισμικό σύνολο, ἀποτέλεσε τή μορφή, μέ τήν ὁποία πραγματώθηκε ὁ ἀστικός ἐθνικισμός καί κατ' ἐπέκταση ἡ πολιτική κυριαρχία τῆς ἀστικῆς τάξης, σέ τυπικές τουλάχιστον ιστορικές περιπτώσεις. Ἀπ' αὐτό συνάγεται ἀρνητικά, ἀλλά ξεκάθαρα, ὅτι ἡ διηνεκῆς διάσταση ἔθνους καί κράτους στή νεοελληνική ἱστορία, ἤτοι ἡ ἀδυνατότητα σύμπτωσής τους μέ τή μορφή τοῦ ἔθνικοῦ κράτους, ἀποτελεῖ αὐτή καθ' αὐτή σημεῖο ἐλλιποῦς ἀνάπτυξης τοῦ ἀστικοῦ στοιχείου. Βέβαια θά μπορούσε νά φαντασθεῖ κανείς σέ θεωρητικό ἐπίπεδο τή δυνατότητα δημιουργίας ἑνός σύγχρονου (μέ τήν ἀστική ἔννοια) κράτους, τό ὅποιο ναί μέν δέν θά ἀγκάλιαζε τό σύνολο τοῦ ἔθνους (μέ τήν πολιτισμική καί φυλετική ἔννοια), ὡστόσο θά ἀποτελοῦσε

πόλο ἔλξης του, ὄντας τό πιό προχωρημένο ἀπό κοινωνική καί πολιτική ἀποψη τμήμα του. Ἄν ἡ δυνατότητα αὐτή εἶχε ὑλοποιηθεῖ, τότε ἡ διάσταση ἔθνους καί κράτους θά σήμαινε ἀπλῶς ὅτι κάποια τμήματα τοῦ ἔθνους δέν μπόρεσαν νά παρακολουθήσουν τό κράτος καί ἔτσι τό ἔθνος μπόρεσε νά ἐκσυγχρονισθεῖ, δηλαδή νά ἀστικοποιηθεῖ μονάχα στήν περιορισμένη ἐκείνη ἔκταση πού ὑπαγόρευαν τά ὅρια τοῦ κράτους. Στήν πραγματικότητα ὅμως ἔγινε κάτι οὐσιαστικά διαφορετικό: τό κράτος συγκροτήθηκε κυρίως σέ προαστική, ἤτοι πατριαρχική κοινωνική βάση, καί ἡ συνεχῆ πίεση πού ἀσκοῦσε πάνω του τό πάντοτε ἄλυτο ἔθνικό πρόβλημα ἐπέδρασε ἀνασχετικά τόσο στήν κοινωνική ὅσο καί στήν ἰδεολογική ἐκδίπλωση τοῦ ἀστικοῦ στοιχείου. Τό γεγονός, ὅτι τό ἔθνος παρέμεινε μέγεθος εὐρύτερο ἀπό τό κράτος καί ἐπομένως ἀνεξάρτητο ἀπό τήν ἰδέα τῆς σύγχρονης θεσμικῆς ὀργάνωσης, ἐπέτρεψε καί ἐπιβοήθησε τήν ἀποσύνδεσή του ἀπό τήν ἀστική ἀντίληψη τοῦ ἀστικοῦ κράτους. Ὅταν ὅμως τό ἔθνος δέν ἀρθρῶνεται οὔτε καί συλλαμβάνεται ὡς κράτος μέ τή σύγχρονη ἔννοια τοῦ κράτους, ὅπως αὐτή διαμορφώθηκε μέσα ἀπό τήν κατάλυση τῆς φεουδαλικῆς κοινωνίας στήν Εὐρώπη, τότε εἶναι πρωτίστως ἔννοια πατριαρχική, στηρίζεται δηλαδή σέ πραγματικούς ἢ φανταστικούς φυλετικούς καί πολιτισμικούς (γλώσσα, θρησκεία) παράγοντες, ἐνῶ ἡ ἔποψη τῆς οικονομικῆς του βάσης, τῆς κοινωνικῆς του ὑψῆς καί τῆς θεσμικῆς του ὀργάνωσης περνᾷ στό περιθώριο.

Ὅπως εἶναι προφανές, μιά τέτοια ἔννοια γιά τό ἔθνος μποροῦν νά τήν ἐνστερνισθοῦν καί νά τήν προβάλλουν κοινωνικές δυνάμεις προαστικές-πατριαρχικές, στρέφοντάς τήν παράλληλα ἐναντίον τῆς ἀστικῆς ἐκσυγχρονιστικῆς σύζευξης ἔθνους καί κράτους. Οἱ δυνάμεις αὐτές οὔτε ὑπῆρξαν οἱ ἀρχικοί ἰδεολογικοί δημιουργοί τῆς ἔννοιας τοῦ ἔθνους στήν α ἢ στήν β ἐκδοχή τῆς οὔτε καί ταυτίσθηκαν ἐξ ἀρχῆς μαζί τῆς. Ἐφ' ὅσον ὅμως ἡ ἔννοια αὐτή ἰδιαίτερα μετά τό 1789, ἀποδείχθηκε πολιτικά λειτουργικῆς ἀναγκάσθηκαν μέ περισσότερους ἢ λιγότερους δισταγμούς νά τήν προσεταιρισθοῦν, μεθερμηνεύοντάς τήν ταυτόχρονα κατά τέτοιον τρόπο, ὥστε νά τῆς ἀφαιρέσουν ὅσα στοιχεῖα ἔρχονταν σέ ἀντίθεση μέ τά κοινωνικά τους συμφέροντα καί νά τήν παρουσιάσουν ὡς ἔρεισμα καί ἐπίρρωση τοῦ ἡγετικοῦ τους ρόλου. Αὐτή ἦταν ἡ περίπτωση πλείστων προυχόντων καί ὀπλαρχηγῶν, τῶν ὁποίων ὁ πολιτικός ὀρίζοντας ἦταν πολύ περισσότερο τοπικός παρά ἔθνικός, καί αὐτή ἐπίσης ἦταν ἡ περίπτωση τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία σ' ὀλόκληρη τή διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας ποτέ δέν κατανόησε τόν ἑαυτό της ὡς κεφαλή καί πρόμαχο ἑνός ὑπόδουλου ἔθνους, παρά ὡς ποιμένα καί ταγό χριστιανικῶν πληθυσμῶν ἀναγκασμένων νά ζοῦν κάτω ἀπό ἀλλόθρησκο ἡγεμόνα. Σύμφωνα μέ τή βυζαντινή τῆς παράδοση καί νοοτροπία, ἡ Ἐκκλησία ἦταν θεσμός ξένος πρὸς τό ἔθνος, θεσμός πολυεθνικός καί ἐπομένως μὴ ἔθνικός, στά μάτια τοῦ ὁποίου ἡ ὁμολογία πίστεως μετροῦσε περισσότερο ἀπό τή φυλή ἢ ἀκόμα καί τή γλώσσα: ὁ ὀρθόδοξος Ρῶσος ἦταν ἀδελφός, ὁ Ἕλληνας πού φράγκεψε ὄχι. Εἶναι λοιπόν σφάλμα καί νά θεωρεῖται ἡ Ἐκκλησία «ἔθνικός θεσμός» καί νά κατηγορεῖται ὅτι «πρόδωσε» τό ἔθνος· γιατί μέ τό ἔθνος δέν εἶχε χαμμία σχέση, καί μάλιστα ἔπρεπε, ἀπό τή θέση τῆς καί τή σκοπιά τῆς, νά φοβᾶται ὅτι ἡ δημιουργία ἑνός ἔθνικου κράτους θά διασποῦσε το πληρωμά

της, πού ἦταν διασπασμένο σέ περισσότερα ἔθνη, καί ἔτσι θά μείωνε τήν ἐπιρροή της - πολύ περισσότερο ἐπειδή, ὅσο δέν ὑπῆρχε (χριστιανικό) κράτος, μόνη αὐτή μπορούσε νά ἀπαιτεῖ ἀπό τους Χριστιανούς ὑποταγή, νομιμοφροσύνη καί φόρους. Ἡ Ἐκκλησία οἰκειώνεται *volens volens* τό ἔθνος, ὅταν πιά ἡ δυναμική τῶν γεγονότων τό εἶχε θέσει στήν ἡμερήσια διάταξη· τότε θυμᾶται καί τονίζει τό πραγματικό γεγονός ὅτι, ἐφ' ὅσον ὁ κατακτητής ἦταν ὄχι μόνον ἀλλοεθνῆς ἀλλά καί ἀλλόθρησκος, ἡ θρησκεία ἐπιτελοῦσε ἐξ ἀντικειμένου λειτουργία ἐθνικῆς συσπείρωσης, ἀποσιωπᾶ ὡστόσο τό ἐξ ἴσου πραγματικό γεγονός ὅτι ἡ λειτουργία αὐτή μπορούσε νά θεωρηθεῖ ὡς συσπείρωση ἐθνική, μόνο καί μόνο γιατί κάποιοι ἄλλοι ἐκ τῶν ὑστέρων ἀνακάλυψαν καί πρόβαλαν τό ἔθνος. Ἀπό τή στιγμή πάντως πού τό ἔθνος ἔρχεται ἔτσι ἢ ἀλλιῶς στό προσκήνιο, ἡ Ἐκκλησία, ἔχοντας χάσει στό μεταξύ τόν κεντρικό κοινωνικό ρόλο πού ἔπαιζε τήν ἐποχή τῆς Τουρκοκρατίας καί ἀναζητώντας ρόλο καινούργιο μέσα στίς νέες συνθήκες, σηκώνει συχνά τό ἐθνικό λάβαρο καί ζητᾶ νά ποδηγετήσῃ τόσο τήν ἐθνική ἰδεολογία ὅσο καί τούς ἀγῶνες τῶν ἀλυτρώτων, προκειμένου νά μὴν ἀφήσῃ κενά τά ὅποια θά μπορούσαν νά ἐκμεταλλευθοῦν κοινωνικές δυνάμεις μέ συνεπεῖς ἐκκοσμικευτικές ἢ καί ἀντιθρησκευτικές τάσεις. Αὐτό τό πέτυχε σέ μεγάλο βαθμό, τόσο μεγάλο μάλιστα, ὥστε ὄχι μόνο μπόρεσε νά διατηρήσῃ ἴσαμε σήμερα ζωντανή τή σύνδεση τῆς ἔννοιας τοῦ ἔθνους μέ τήν προαστική μυθολογία καί μεταφυσική, ἀλλά καί, ἐπικαλούμενη ἀκριβῶς τό τέτοιο ἔθνος, νά ἐμποδίζει ἐσαεὶ τόν συνεπή χωρισμό κοινωνίας καί κράτους. Καί μόνο τό γεγονός ὅτι ἀκόμη καί σήμερα οὔτε κᾶν ἡ λεγόμενη «ἀριστερά» δέν τολμᾶ νά ζητήσῃ καθαρά καί ξάστερα τόν χωρισμό Ἐκκλησίας καί Κράτους ἢ, χαρακτηριστικότερα, ὅτι οἱ ἴδιοι ἐκεῖνοι «προοδευτικοί» βουλευτές πού ἀγανακτοῦν γιά τόν ὑποχρεωτικό ἐκκλησιασμό τῶν μαθητῶν λ.χ., ἔχουν οἱ ἴδιοι ὀρκισθεῖ μέ θρησκευτικούς τύπους νά ἐκπληρώνουν εὐσυνείδητα τά καθήκοντά τους - καί μόνο τό γεγονός αὐτό δείχνει τήν ἔκταση τῆς ἐπιβολῆς τοῦ προαστικοῦ πατριαρχισμοῦ στή νεοελληνική κοινωνία καί νοστοροπία.

Καθώς τό ἔθνος καί τό κράτος ἔμειναν πάντοτε ἀσύμμετρα μεγέθη στή νεοελληνική ἱστορία (ὅσο κι ἂν τό ἔθνος σμικρύνθηκε μέ διαδοχικούς ἀκρωτηριασμούς), καθώς δηλαδή τό ἔθνος δέν μπῆκε ποτέ ἐξ ὀλοκλήρου στά ὅρια τοῦ κράτους γιά νά ὑποστῇ τήν ἐκλογίκευση τῶν σύγχρονων θεσμῶν, κρατήθηκε στή σφαῖρα τοῦ μύθου ἢ μᾶλλον ἀποτέλεσε τόν ἴδιο τόν μύθο πού χρησίμευσε ὡς ἄξονας τῆς νεοελληνικῆς ἰδεολογίας. Ὁ νεοελληνικός μύθος ἀναφέρεται λοιπόν στό ἔθνος καί ὄχι στό κράτος, εἶναι προϊόν τῆς ἱστορικῆς καί ἰδεολογικῆς κατίσχυσης ἑνός ἐννοιολογικά ἀσαφοῦς ἔθνους ἀπέναντι στό ἀστικό ἐθνικό κράτος καί ὀνομάζεται, μ' ἕναν πολυσήμαντο ὄρο, «ἐλληνοκεντρισμός». Ἡ πολυσημία τοῦ ὄρου αὐτοῦ ἀντιστοιχεῖ στήν πολυσημία ἑνός ἔθνους ἱστορικά καί ἐννοιολογικά ἀποσυνδεδεμένου ἀπό τό ἀστικό ἐθνικό κράτος καί ἔχει ὡς συνέπεια νά φορτίζεται ὅ,τι ἐκάστοτε χαρακτηρίζεται ὡς «ἐλληνικό», μέ στοιχεῖα καί γνωρίσματα μὴ ἐπιδεχόμενα σαφεῖς ἱστορικούς καί κοινωνιολογικούς προσδιορισμούς. Ὁ ἐλληνοκεντρισμός θά μπορούσε νά εἶναι κατά βάση μονοσήμαντος ἂν εἶχε ὑποταχθεῖ ἀπόλυτα καί μόνιμα στά αἰτήματα ἑνός σύγχρονου ἀστικοῦ

έθνικισμοῦ, γιά νά χρησιμεύσει ὡς μέσο συσπείρωσης ὁλόκληρου τοῦ ἔθνους γιά ἀστικούς σκοπούς. Ὅμως ὑπό τίς δεδομένες συνθήκες ἔγινε τό ἀντίθετο: ὁ ἀστικός ἔθνικισμός ἀπορροφήθηκε ἀπό τόν ἑλληνοκεντρισμό καί στό πλαίσιο του ἀναμίχθηκε καί συμβιβάσθηκε μέ προαστικές ἀντιλήψεις περί ἔθνους, φυλῆς κτλ., χωρίς νά μπορέσει παράλληλα νά ἐπιβάλλει τά εἰδοποιά του γνωρίσματα, ὅποτε ἡ ἀνάμιξη αὐτή μᾶλλον θά τόν ἰσχυροποιούσε παρά θά τόν ἐξασθενίσει. Μέσα ἀπό τή θετική ἢ ἀρνητική, μερική ἢ ὀλική ἀντιπαράθεση, συμπαράθεση ἢ ἐπικάλυψη ἀστικοῦ καί πατριαρχικοῦ ἔθνικισμοῦ διαμορφώθηκε ἡ πολυσημία τοῦ ἑλληνοκεντρισμοῦ, ἡ ὁποία τοῦ ἐπέτρεψε νά ἐκπληρώσει τή λειτουργία τῆς κατ' ἐξοχήν νεοελληνικῆς ἰδεολογίας, ἐφ' ὅσον στήν ἀσαφή καί κυμαινόμενη γλώσσα του μποροῦσαν νά ἀρθρωθοῦν πολλές καί ποικίλες τάσεις. Καθώς ὅμως ἡ κάθε μία ἀπό τίς τάσεις αὐτές ἐπιδίωκε, ὅπως εἶναι εὐνόητο, νά μονοπωλήσει τόν χῶρο τοῦ ἑλληνοκεντρισμοῦ προβάλλοντας τά δικά της συμφέροντα καί αἰτήματα ὡς συμφέροντα καί αἰτήματα ὁλόκληρου τοῦ ἔθνους, ὁ ἑλληνοκεντρισμός δέν ἀπέτελεσε μονάχα κοινό παρονομαστή, ἀλλά ταυτόχρονα καί πεδίο μάχης, στό ὁποῖο ἔπρεπε νά ἐπικρατήσῃ ὁποῖος ἤθελε νά ἐγείρει ἀξιώσεις κοινωνικῆς, πολιτικῆς ἢ ἰδεολογικῆς κυριαρχίας στό ἑλληνικό περιβάλλον. Ὑπῆρξαν βέβαια καί (ἀριστερές) μειοψηφίες, οἱ ὁποῖες στήριξαν τίς δικές τους ἀξιώσεις κυριαρχίας σέ διεθνιστικά ἰδεολογήματα, ὅμως αὐτές ποτέ δέν μπόρεσαν, ἀκριβῶς γι' αὐτόν τόν λόγο, νά ἀσκήσουν εὐρύτερη ἐπιρροή - κι ὅποτε τήν ἄσκησαν, αὐτό ἔγινε ἐπειδὴ υἰοθέτησαν (καί) πατριωτικά ἢ ἔθνικα συνθήματα. Σήμερα πάντως ἡ ἀριστερά, ἡ ὁποία ἐπὶ δεκαετίες εἶχε τό σθένος νά λέει ὅτι τό νεοελληνικό ἔθνος εἶναι φυλετικό καί πολιτισμικό προϊόν τῶν τελευταίων αἰῶνων καί ὅτι ἡ ἱστορία του δέν νοεῖται ἔξω ἀπό τίς συνυφάνσεις τῆς μέ τήν ἱστορία τῶν ὑπόλοιπων βαλκανικῶν ἔθνικοτήτων, ἔχει ἐνστερνισθεῖ στό σύνολό της, ρητά ἢ σιωπηρά, τίς ἑλληνοκεντρικές θέσεις καί σταμάτησε ἐντελῶς κάθε ἰδεολογική πολεμική στά θέματα τοῦ περιοῦσιου λαοῦ καί τῆς τρισχιλιετοῦς ἱστορίας, κάνοντας ἔτσι μίαν ἄμεση ἢ ἔμμεση ἀναδίπλωση σ' ἓνα κρίσιμο σημεῖο. Στήν πραγματικότητα ἡ ἰδεολογική ἐπιβολή τοῦ ἑλληνοκεντρισμοῦ ἦταν ἀναπόδραστη μέσα στίς συγκεκριμένες νεοελληνικές συνθήκες. Γιατί μόνον αὐτός μποροῦσε, ἀκριβῶς χάρις στήν ἀσάφειά του, νά γεφυρώνει τίς διαφορετικές ἀντιλήψεις γιά τό ἔθνος, οἱ ὁποῖες ἦσαν παράλληλα ἐνεργές, κι ἔτσι νά συνενώνει πρὸς τά ἔξω δυνάμεις ἑτερογενεῖς πρὸς τά ἔσω· μόνον αὐτός μποροῦσε νά περιβάλλει μέ ὑψηλούς νομιμοποιητικούς τίτλους καί νά κάμει ἠθικά ἐνδιαφέροντες γιά τή διεθνή κοινή γνώμη τίς ἑλληνικές ἔθνικες διεκδικήσεις, καί μάλιστα σέ χώρους ἔθνολογικά καί πολιτικά διαμφισβητούμενους· μόνον αὐτός μποροῦσε, τέλος, νά δώσει τά ἐντελῶς ἀπαραίτητα ψυχολογικά καί ἐκλογικευτικά ἀντισταθμίσματα σέ ἓνα ἀδύναμο ἔθνος, τό ὁποῖο, παρά τή μεγάλη ἰδέα πού εἶχε γιά τόν ἑαυτό του, δοκίμασε ἐπανελημμένους ἐξευτελισμούς, ἀποκτώντας ἔτσι τή συναίσθηση ὅτι εἶναι παίγνιο στά χέρια τῶν ἰσχυρῶν τῆς γῆς, καί τό ὁποῖο ἐπὶ πλέον δέν πρόσφερε τίποτε οὔτε στή θεωρητική σκέψη οὔτε στόν τεχνικό πολιτισμό.

Ἡ πρώτη μορφή ἑλληνοκεντρισμοῦ καί συνάμα ἡ πρώτη μορφή σύγχρονης ἔθνικῆς συνείδησης ὑπῆρξε ὁ κλασικισμός, δηλαδή ἡ στροφή πρὸς τήν ἀρ-

χαία Ελλάδα ως πηγή άντλησης ούσιωδών κοσμοθεωρητικῶν καί βιοπρακτικῶν ἀπόψεων καί ἐπίσης ως πρότυπο, ἢ δημιουργική μίμηση τοῦ ὁποίου φαινόταν ὁ καλύτερος δρόμος γιά τήν ἀναγέννηση τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Τοῦτος ὁ κλασσικιστικός-ἀνθρωπιστικός ἑλληνοκεντρισμός, ὁ ὁποῖος ἀπέδιδε τή (δυνητική) προνομιακή τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ στό γεγονός τῆς ἄμεσης καταγωγῆς του ἀπό τους φυσικούς φορεῖς ἑνός πολιτισμοῦ μέ πανανθρώπινη σημασία, δηλαδή τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ, πρωτοεμφανίσθηκε καί γνώρισε τήν πρώτη θεωρητική του ἐπεξεργασία στά προεπαναστατικά παροικιακά κέντρα τῆς δυτικῆς Εὐρώπης, ιδιαίτερα σέ κύκλους ἐμπόρων, διατεθειμένοι νά ἀνοιχθοῦν ἰδεολογικά πρὸς τόν εὐρωπαϊκό Διαφωτισμό καί νά παρακάμψουν τόν ἀκοσμικό βυζαντινισμό τῆς Ἐκκλησίας γιά νά ἀνασυνδεθοῦν μέ τήν ἐγκοσμιολατρία τῆς ἀρχαιότητος. Δέν χρειάζεται νά τονίσουμε ιδιαίτερα ὅτι τό σχῆμα αὐτό δέν παρουσίαζε καμμία πρωτοτυπία, ἀφοῦ ἀντανακλοῦσε, καί μάλιστα μᾶλλον θαμπά, τή βασική κατασκευή, ἢ ὁποία στήριξε στήν Εὐρώπη τήν ἰδεολογική πάλη τῶν ἀνερχόμενων ἀστικῶν ἢ ἐν πάσῃ ττεριπτώσει λαϊκῶν καί ἐκκοσμικευτικῶν δυνάμεων. Ἡ ἀρχαιολατρία, καί μάλιστα ἡ Ἑλληνολατρία, ἀποτέλεσε ἀπό τήν Ἀναγέννηση καί μετὰ τυπικό ὄπλο ἐνάντια στόν παραδοσιακό Χριστιανισμό καί ἐπίσης ἐνάντια στήν ἐποχή τῆς ἀδιαμφισβήτητης ἰδεολογικῆς του κυριαρχίας, δηλαδή τόν Μεσαίωνα. Ὅταν λοιπόν ὀρισμένες ομάδες Νεοελλήνων τόν 18ο αἰώνα υἱοθέτησαν τήν ἑλληνολατρία ὑπό τή μορφή τῆς ἀρχαιολατρίας προκειμένου νά ἐκφραστοῦν ἰδεολογικά, προσχωροῦσαν σέ μιάν ἤδη διαμορφωμένη εὐρωπαϊκή παράδοση, ἢ ὁποία ἀκριβῶς τότε ἐμπλουτιζόταν καί διευρυνόταν μέ τόν Διαφωτισμό. Ἡ ἀρχαία Ελλάδα - ὡς σύμβολο μιᾶς συγκροτημένης πολιτισμικῆς ἀντίληψης μέ εἰδοποιά γνωρίσματα καί ὄχι ἀπλῶς ὡς μνήμη καί χρήση ὀρισμένων κειμένων - ἀνακαλύφθηκε λοιπόν (ἢ ἐφευρέθηκε) στή δυτική Εὐρώπη καί ἀπό δυτικοευρωπαϊούς στοχαστές γιά νά εἰσαχθεῖ ἀπό ἐκεῖ στόν ἑλληνόφωνο χῶρο, ἀρχικά ὡς ἀστική, καί μάλιστα ἀστικοεθνική, ἰδεολογία ἀπό ἀστικούς ἢ οἰονεῖ ἀστικούς φορεῖς. Ὁ ἑλληνικός ἀρχαιολατρικός ἑλληνοκεντρισμός δέν θά πρόβαλλε ποτέ τίς ἰδεολογικές του ἀξιώσεις - καί εἶναι ἀμφίβολο ἂν θά σχηματιζόταν κᾶν - ἂν τό κλασσικό καί ἀνθρωπιστικό ἰδεῶδες δέν εἶχε ἀναφανεῖ καί διαδοθεῖ στή Δυτική Εὐρώπη γιά λόγους ἀναφερόμενους ἀποκλειστικά στίς ἰδιαιτερότητες καί στίς τροπές τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς ἱστορίας. Μονάχα τό ἤδη τετελεσμένο γεγονός τῆς ἐμφάνισης καί τῆς διάδοσῆς του σέ εὐρωπαϊκό ἐπίπεδο ἔδωσε στους Νεοέλληνες ἑλληνοκεντρικούς ἀρχαιολάτρους τή δυνατότητα νά ἰσχυρισθοῦν ὅτι ὁ τόπος τους εἶναι ἢ κοιτίδα τοῦ πολιτισμοῦ κτλ. καί ὅτι ἐπομένως καί ἡ σημερινή Ελλάδα θά πρέπει νά ἀντιμετωπίζεται ἀνάλογα ἀπό τήν «πολιτισμένη ἀνθρωπότητα». Ὅμως ὁ ἰσχυρισμός αὐτός θά προκαλοῦσε τόση θυμηδία ὅση καί ἕνας ἀντίστοιχος ἰσχυρισμός τῶν Κιργιζίων ἢ τῶν Ἑσκιμῶν λ.χ., ἂν ἡ πρωτοπορία τῆς «πολιτισμένης ἀνθρωπότητος» δέν εἶχε ἀνακαλύψει τόν ἀρχαιοελληνικό πολιτισμό (δηλαδή μιάν ἰδεολογικά χρήσιμη ἐκδοχή του) προτοῦ κᾶν ὑπάρξουν Νεοέλληνες. Ἄλλωστε δέν πρέπει νά λησμονεῖται ὅτι ἡ νεοελληνική ἐπιστημονική συνεισφορά στή διερεύνηση τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ στάθηκε μηδαμινή. Ὑπῆρξαν βεβαία φιλόλογοι καί ἀρχαιολόγοι ἰσάξιοι πολλῶν καλῶν δυτικοευ-

ρωπαίων συναδέλφων τους (καί αυτοί πάλι μπορούν νά μετρηθοῦν στά δάχτυλα τοῦ ἑνός χεριοῦ), ὅμως ἀπό τή νεότερη Ἑλλάδα δέν ἐκπορεύθηκε καμμιά συνολική θεώρηση καί ἐρμηνεία τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ ἱκανή νά ἐμψυχώσει καί νά ἐνεργοποιήσει πρακτικά τό κλασικό-ἀνθρωπιστικό ἰδεῶδες σέ διεθνή κλίμακα.

Ὁ ἀρχαιολατρικός ἐλληνοκεντρισμός στήν ἀστικοεθνική του ἐκδοχή, ὅπως ἐμφανίσθηκε στούς κόλπους τοῦ προεπαναστατικοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ καί ὅπως ἐνέπνευσε ὅσους ἀγωνιστές τῆς Ἐπανάστασης θεωροῦσαν τόν ἑαυτό τους ἀπόγονο τοῦ Λεωνίδα, δέν μπόρεσε νά διαμορφωθεῖ αὐτόνομα καί νά ἐπικρατήσῃ στήν ἀμιγῆ του μορφή, ἐφ' ὅσον οἱ φορεῖς του οὔτε μεταφυτεύθηκαν αὐτούσιοι στό ἐλεύθερο κράτος οὔτε καί προσδιόρισαν τήν ἰδεολογία του. Ἡ ἐθνική ἰδέα υἰοθετήθηκε, καθώς εἶδαμε, ἀπό κοινωνικά στρώματα ἀρχικά ξένα πρὸς αὐτή, γιά νά ἐρμηνευθεῖ τώρα μέ κριτήρια προαστικά-πατριωτικά, καί ἀντίστοιχες τροποποιήσεις ὑπέστη καί ὁ ἐλληνοκεντρισμός. Ἡ πατριαρχική του μεθερμηνεία ἀπαιτοῦσε τή διεύρυνσή του, ἤτοι τήν ἀποσύνδεσή του ἀπό τή μονομερῆ ἀρχαιολατρία καί τή σύνναψή του μέ χριστιανικές ἀξίες καί χριστιανικά ἰδεώδη· ἡ διεύρυνση ἔγινε δηλαδή κατὰ τρόπο ὥστε νά ἱκανοποιεῖ, σέ μέγαν τουλάχιστον βαθμό, τήν Ἐκκλησία ὡς ἕναν ἀπό τους σημαντικότερους πατριαρχικούς-προαστικούς κοινωνικούς παράγοντες μέ σαφεῖς καί ρητές ἰδεολογικές ἀξιώσεις. Ὁ εὐρύτερος αὐτός ἐλληνοκεντρισμός, ὁ ὁποῖος ἀνταποκρινόταν (κατά μέγα μέρος) στίς προσδοκίες τῶν πατριαρχικῶν κοινωνικῶν δυνάμεων καί περιέκοπτε (κατά μέγα μέρος) τίς ριζοσπαστικές ἐπόψεις τοῦ ἀστικοῦ ἀρχαιολατρικοῦ ἐλληνοκεντρισμοῦ, κωδικοποιήθηκε μέ τήν ἱστορική κατασκευή τῆς ἀδιάσπαστης τρισχιλιετοῦς ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων, ἤτοι ἀφενός τῆς φυλετικῆς τους συνέχειας καί ἀφετέρου τῆς οὐσιώδους ἐνότητας ἐλληνικοῦ καί χριστιανικοῦ πνεύματος. Ἡ κατασκευή αὐτή ἔκανε δυνατή τήν ὀργανική συμπερίληψη τοῦ βυζαντίου, τοῦ πρωταρχικοῦ ἱστορικοῦ ἐνσαρκωτῆ τῶν χριστιανικῶν ἰδεῶν καί ἀξιῶν, στήν ἐλληνική ἱστορία καί ἔτσι ἀποκαθιστοῦσε ὄχι μόνον ἰδεολογικά, ἀλλά καί ἱστορικά τήν Ἐκκλησία. Οἱ πλεῖστοι ἐκπρόσωποι τοῦ προεπαναστατικοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, συμφωνώντας καί στό σημεῖο αὐτό μέ τούς δυτικοευρωπαίους ὁμοϊδεάτες τους, εἶχαν τηρήσει ἀπέναντι στό Βυζάντιο στάση εἴτε ἐφεκτική εἴτε ἀπορριπτική, θεωρώντας το ὡς ἔκφραση καί ἀποκύημα σκοταδισμοῦ καί δεισιδαιμονίας· συχνότατα συνέδεαν βέβαια τά ἀρχαιοελληνικά καί τά χριστιανικά ἰδεώδη, ὅμως αὐτό δέν τό ἔκαναν κατασκευάζοντας ἕναν ἀδιάσπαστο ἐλληνοχριστιανικό πολιτισμό *avant la lettre*, παρά ἀκολουθώντας μιὰ πάγια ἐπιχειρηματολογική τακτική τοῦ δυτικοευρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ γενικά: ἐρμήνευαν τόν Χριστιανισμό νεωτεριστικά καί ἐγκοσμιολατρικά γιά νά δείξουν ἔτσι ὅτι ἡ Ἐκκλησία παραποιεῖ τό «ἀληθινό» του πνεῦμα καί ὅτι μόνος ὁ Διαφωτισμός εἶναι ὁ «γνήσιος» ἐρμηνευτής τῶν ἐπιταγῶν τοῦ θεοῦ ἀκριβῶς γιὰτί ἀποκρούει τόσο τή δεισιδαιμονία ὅσο καί τή στείρα ἄρνηση τῶν ἐγκοσμίων· ὅμως αὐτήν τήν (πεφωτισμένη) θρησκεία λίγα πράγματα τή χῶριζαν ἀπό τόν (μετριοπαθῆ) παγανισμό. Ἐντελῶς διαφορετικό νόημα καί περιεχόμενο παίρνει ἡ προσέγγιση Ἑλληνισμοῦ καί Χριστιανισμοῦ στό πλαίσιο τῆς ἱστορικῆς κατασκευῆς τῆς τρισχιλιετοῦς φυλετικῆς καί πνευματικῆς συνέχειας τοῦ ἐλληνικοῦ

ἔθνους. Στήν ἀρχαία ἑλληνική κοσμοθεωρία καί βιοθεωρία δέν ἐξαίρονται τώρα τά παγανιστικά καί ἐγκοσμιολατρικά στοιχεῖα, ἀλλά οἱ ἰδεοκρατικές καί πνευματοκρατικές ἐκεῖνες ἐπόψεις, οἱ ὁποῖες ἐρμηνεύονται ὡς προπαρασκευαστικές μορφές καί προπομποί τῶν χριστιανικῶν ἀληθειῶν. Μέ τούς ὅρους αὐτούς ἡ Ἐκκλησία συγκατανεύει στόν ἑλληνοκεντρισμό, βλέποντας ἄλλωστε ὅτι τό ἐλεύθερο ἑλληνικό κράτος ἀποτελεῖ πραγματικότητα καί ὅτι ἡ ἴδια χρειάζεται τήν ὑποστήριξή του. Ὡς ἓνας ἀπό τούς κεντρικούς στύλους τῆς ἐθνικῆς ἰδεολογίας, ὁ θεολογικά χροιασμένος αὐτός ἑλληνοκεντρισμός συγκεντρώνει στό ἐξῆς τά πολεμικά του πυρά ἐναντίον κάθε εἴδους «ὕλισμου», «δαρβινισμοῦ» κτλ. - τάσεων πού εἰσχώρησαν κάπως συστηματικότερα στόν ἑλληνικό πνευματικό χῶρο μόλις ἀπό τίς ἀρχές τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα καί μετὰ, περιοριζόμενες ὡστόσο στό ἀναγνωστικό κοινό διαφόρων μεταφράσεων, χωρίς νά διεισδύσουν στά σύστημα τῆς παιδείας.

Ἔτσι ὁ ἑλληνοχριστιανικός ἑλληνοκεντρισμός, στηριζόμενος στήν κατασκευή τῆς ἱστορικῆς συνέχειας τοῦ ἔθνους, ὑπερφαλάγγισε τόν ἀρχαιολατρικό ἑλληνοκεντρισμό, ὁ ὁποῖος παραμέριζε τό Βυζάντιο καί τίς συναφεῖς ἀξίες, θά πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι καί τό πατριαρχικό-ἑλληνοχριστιανικό ἰδεολόγημα, τό ἴδιο ὅπως καί τό ἀστικο-ἀρχαιολατρικό, εἶχε τά προηγούμενά του στόν εὐρωπαϊκό χῶρο, ἀπ' ὅπου καί μεταφυτεύθηκε γιά νά ἱκανοποιήσει, φυσικά, ἐπιτόπιες ἀνάγκες, Ἡ προσέγγιση Ἑλληνισμοῦ καί Χριστιανισμοῦ, στή μορφή πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, ἐπιχειρήθηκε σέ εὐρεία ἔκταση κατά τήν ἐποχή τῆς Παλινόρθωσης ἀπό τίς ἀνασυντασσόμενες ἀντεπαναστατικές δυνάμεις, οἱ ὁποῖες προσπάθησαν νά ἐξουδετερώσουν τά νεωτεριστικά καί ριζοσπαστικά στοιχεῖα τοῦ ἀρχαιολατρικοῦ ἰακωβινισμοῦ, διαγράφοντας μιάν εἰκόνα τῆς ἀρχαιότητας συμβιβάσιμη μέ τά πατριαρχικά-φειδολικά χριστιανικά ἰδεώδη. Ἀλλά καί στόν εἰκοστό αἰῶνα οἱ Ἕλληνες ἰδεολόγοι τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ βρῆκαν στηρίγματα σέ ἀντίστοιχες εὐρωπαϊκές τάσεις, οἱ ὁποῖες ἐμφανίσθηκαν ὅταν ἡ ἀστική ἰδεολογία, μπροστά στόν σοσιαλιστικό κίνδυνο, ἀναδιπλώθηκε καί ἤρθε κοντά στόν Χριστιανισμό, ἀντιπαραθέτοντας τό «ἑλληνοχριστιανικό πνεῦμα τῆς Δύσης» στόν «ἀσιατικό μπολσεβικισμό». Μολονότι ὅμως ὁ ἑλληνοχριστιανικός ἑλληνοκεντρισμός, σέ διάφορες παραλλαγές, ἄσκησε καθοριστική ἰδεολογική ἐπίδραση σ' ὀλόκληρη τήν ἴσαμε τώρα ζωή τοῦ ἐλεύθερου ἑλληνικοῦ κράτους καί μολονότι ἡ ταυτόχρονη πίεση τῶν ριζοσπαστικῶν καί τῶν χριστιανικῶν τάσεων ἐγκλώβιζε τούς μετριοπαθεῖς ἀρχαιολάτρους σέ μιά διελκυστίνδα, ἐμποδίζοντάς τους νά ἐμμείνουν ὅσο ἴσως θά ἐπιθυμοῦσαν στίς παγανιστικές καί ἐγκοσμιολατρικές ὀψεις τῆς ἀρχαιοελληνικῆς κοσμοθεωρίας καί βιοθεωρίας - ὡστόσο συνέχιζε νά ὑφίσταται, καί συχνότατα νά ἐκρήγνυται, ἡ ἱστορική καί ἐννοιολογική διάσταση τῶν συστατικῶν στοιχείων τοῦ «ἑλληνοχριστιανικοῦ» ὑβριδίου, καθῶς ἄλλοτε ἡ «ἑλληνική» καί ἄλλοτε ἡ «χριστιανική» του πλευρά συνδεόταν μέ αὐτοτελεῖς κοινωνικούς σκοπούς καί ἰδιαίτερες ἀξιώσεις κοινωνικῆς ἰσχύος ζητώντας νά αὐτονομηθεῖ. Ὅμως ἡ αὐτονόμηση τούτη δέν μποροῦσε πιά νά σημαίνει ὅτι τό (ἀρχαῖο) ἑλληνικό καί τό χριστιανικό στοιχεῖο ἀναλάμβαναν τίς λειτουργίες πού ἐκπλήρωναν στήν προεπαναστατική περίοδο,

προτού ακόμα συγχωνευθούν στο πλαίσιο της κατασκευής του «έλληνοχριστιανικού» πολιτισμού. Απεναντίας, όσο προχωρούσε ο ιδεολογικός διαφορισμός του έλλαδικού χώρου, τόσο περισσότερο χρησιμοποιούνταν για να νομιμοποιήσουν ποικίλες, λιγότερο ή περισσότερο σύγχρονες, κοινωνικοπολιτικές και κοσμοθεωρητικές τοποθετήσεις. Έτσι, με την επίκληση του αρχαίου Έλληνισμού, στην εκάστοτε κατάλληλη έρμηνεία του, εκφράσθηκαν τόσο συμπάθειες αυταρχικές και δικτατορικές (έξυμνηση της αρχαίας Σπάρτης ή Μακεδονίας) όσο και προτιμήσεις δημοκρατικές (έξιδανίκευση της αρχαίας Αθήνας), τόσο δόγματα φυλετικά και φιλοφασιστικά (ιδιαίτερα με αντισλαβική αιχμή) όσο και συνηγορίες υπέρ του σοσιαλισμού (ο σοσιαλισμός ως αίτημα της ήθικης Ίδέας κτλ.). Έξ ίσου πολύμορφη υπήρξε ή επίκληση του χριστιανικού στοιχείου, τό όποιο τονιζόταν στην αυτοτέλειά του για λόγους αντίδρασης, όποτε ή έλληνολατρία έπαιρνε μορφές άκραϊες ή έν πάση περιπτώσει άσυμβίβαστες μέ τίς άπαιτήσεις της κατασκευής του «έλληνοχριστιανικού πνεύματος». Καί έδω μπορεί να διαπιστωθεί ένας άξιοσημείωτος έσωτερικός διαφορισμός, καθώς άλλοτε ή έπιστράτευση τών χριστιανικών άξιων αντίτάσσεται σέ μεταβολές τών φρονημάτων και τών ήθων αντίθετες πρός τήν πατριαρχική κοινωνική αντίληψη τών «νοικοκυραίων», ένω άλλοτε οί χριστιανικές άξιες έρμηνεύονται μέ τέτοιον τρόπο, ώστε να αρθρώνουν τήν ήθική διαμαρτυρία μικροαστών διανοουμένων έναντίον του άλλοτριωτικού ύλισμου και του άπάνθρωπου άνηθικισμού μιās κοινωνίας κυριαρχούμενης από τήν επιδίωξη της κατανάλωσης και του κέρδους. Τέτοιοι χριστιανορθόδοξοι έλληνοκεντρισμοί οί όποιοι συχνά έρχονται σέ προστριβές μέ τήν έπίσημη Έκκλησία, είναι ως πρός τό περιεχόμενό τους τόσο λίγο πρωτότυποι όσο και οί υπόλοιποι· στην ούσία ανανεώνουν και παραλλάσσουν τά θεμελιώδη μοτίβα τών σλαβοφίλων και πανσλαβιστών από τίς αρχές του 19^{ου} αιώνα, αντιπαρατάσσοντας στην «πνευματική» Ανατολή τήν «ύλιστική» Δύση και στην «άγάπη» ή στις «δωρεές της χάριτος» τή στεγνή νοησιαρχία τών φιλοσοφικών και θρησκευτικών μεταφυσικών δογμάτων, Τά μοτίβα τούτα διείδυσαν στην Ελλάδα ήδη από τόν περασμένο αιώνα, για να βρούν άπήχηση άρχικά σέ μοναστικούς κύκλους και κατόπιν σέ μάλλον όλιγάριθμους διανοουμένους, πάνω στους όποιους ή επίδραση Ρώσων θεολόγων και φιλοσόφων είναι καθοριστική, άν και συχνά άνομολόγητη.

Μέ βάση τά παραπάνω κριτήρια, δηλαδή παρακολουθώντας τή διαμόρφωση τών βασικών θέσεων του έλληνοκεντρισμού και αναλύοντας τή διαδικασία και τίς φάσεις του διαφορισμού του, θά μπορούσε να καταρτισθεί ένα πλήρες σχεδόν εύρετήριο της νεοελληνικής ιδεολογίας. Αν ή μορφολογία, ή ιστορία και ή κοινωνιολογία της νεοελληνικής θεολογίας δέν γράφτηκε άκόμη, ούτε καν υπό μορφή ίκανοποιητικού προσχεδίου, ο λόγος είναι όχι μόνον ή έλλιπή έποπτεία της ποικιλίας τών ρευμάτων, τά όποια, αντί να βλέπονται στην έσωτερική τους πολυμέρεια, σχηματοποιούνται έσπευσμένα και κατόπιν άποδίδονται σέ φανταστικές «τάξεις», αλλά και ή χρήση μιās άλλης άκοπης διεξόδου, δηλαδή ή ταύτιση της σκοπιās τών μελετητών μέ τήν ιδέα πού έχουν οί διάφορες ανταγωνιστικές παρατάξεις για τόν έαυτό τους. Έτσι π.χ., έπειδή οί

πρωταγωνιστές τῆς διαμάχης γύρω ἀπό τή γλώσσα φαντάζονταν ὅτι ἡ διαμάχη αὐτή ἔχει νά κάμει μέ θεμελιώδεις ἐθνικές καί κοινωνικοπολιτικές ἐπιλογές, πολλοί ὀδηγήθηκαν σέ μιάν ἐσφαλμένη κοινωνιολογική ἀποτίμηση τάσεων καί προσώπων μέ βάση τήν τοποθέτησή τους ἀπέναντι στό γλωσσικό ζήτημα. Καί ἐδῶ παραβλέφθηκε ἡ πολυμέρεια τῶν πραγματικῶν δεδομένων, μέ ἀποτέλεσμα τίς μονοσήμαντες ἀναγωγές. Ἄν θά θέλαμε ὅπωςδήποτε, γιά λόγους ἔμφασης, νά ἐπιλέξουμε τή μία ἀπό τίς δύο δυνατές ἀκραῖες διατυπώσεις, θά ἔπρεπε μᾶλλον νά ποῦμε ὅτι οἱ γλωσσικές προτιμήσεις τέμνουν ἐγκάρσια τίς κοινωνικοπολιτικές παρατάξεις παρά ὅτι τίς χαρακτηρίζουν. Ὅπως ἡ προάσπιση τῆς καθαρεύουσας δέν ἀποτελοῦσε παντοῦ καί πάντα «ἀντιδραστική» στάση, ἀλλά ἐν μέρει ὑπαγορευόταν ἀπό πρακτικές ἀνάγκες (καθώς θά διαπίστωνε ὅποιος θά ἐξέταζε λ.χ. τή σημασία τῆς μεταγλώττισης παντοειδῶν νομικῶν κωδίκων γιά τό συγκροτούμενο κράτος) καί ἐν μέρει ἐμπνεόταν ἀπό γνήσια πίστη στή ζωογόνο δύναμη τῶν κλασσικῶν προτύπων, ἔτσι καί ὁ δημοτικισμός συνδέθηκε, καί μάλιστα γιά βάσιμους ἐκάστοτε λόγους, μέ παρατάξεις κατά τά ἄλλα διαφορετικές ἕως ἐχθρικές μεταξύ τους. Γενικά μπορεῖ νά λεχθεῖ ὅτι τά προσδοκώμενα κοινωνικά ἀποτελέσματα ἀπό τήν ἐπιβολή τῆς δημοτικῆς γλώσσας συναρτιόνταν μέ τόν τρόπο, μέ τόν ὁποῖο ὀριζόταν κάθε φορά ὁ λαός. Γιά τούς σοσιαλιστές ἡ δημοτική γλώσσα εἰδικά καί ἡ λαϊκή παράδοση γενικότερα ἦσαν, μακροπρόθεσμα τουλάχιστον, στοιχεῖα τῆς ταξικῆς συνειδητότητας τῶν καταπιεζόμενων στρωμάτων καί συνάμα οὐσιώδεις συνιστώσες ἑνός νέου πολιτισμοῦ μετά τή λαϊκή ἀπελευθέρωση. Γιά τόν μετριοπαθῆ ἐκπαιδευτικό δημοτικισμό, ὁ ὁποῖος μποροῦσε καί ἤθελε νά κινηθεῖ στό πλαίσιο τῆς ἀστικής κοινοβουλευτικῆς δημοκρατίας, ἡ υἰοθέτηση τῆς δημοτικῆς ἰσοδυναμοῦσε μέ τήν ἀποκοπή ἀπό ἕναν σχολαστικισμό ἀντίθετο πρὸς τίς ἐκσυγχρονιστικές τάσεις· ἐδῶ ὁ λαός γινόταν ἀντιληπτός ὡς τό σύνολο τῶν φιλοπρόοδων, φιλόπονων καί φιλήσυχων γεωργῶν, ἐργατῶν καί τεχνιτῶν. Ὅμως ὁ δημοτικισμός συνδέθηκε καί μέ μιὰ τρίτη ἀντίληψη γιά τόν λαό, ἡ ὁποία προσέγγιζε τόν εὐρωπαϊκό συντηρητικό ρομαντισμό καί ἐβλεπε τή λαϊκή κοινότητα ὡς σύνολο πατριαρχικά διαρθρωμένο, σύνολο συμπαγές καί ὁμόψυχο χάρη στήν ἐμμονή του στίς παραδόσεις του, σύνολο, τέλος, συσπειρωμένο πίσω ἀπό τόν ὑψιστο πατριάρχη, δηλαδή τόν βασιλέα, πάνω ἀπό τά κεφάλια τῶν πολιτικάντηδων καί τῶν οὐσιαστικά ἀπατρίδων πλουτοκρατῶν, πέρα κι ἔξω ἀπό τους πιθηκισμούς τῶν φραγκομαθημένων.

Ἡ ἔνταση καί ἡ ἔκταση τοῦ ἑλληνοκεντρισμοῦ ὡς τῆς νεοελληνικῆς ἰδεολογίας κατεξοχὴν γίνεται ὁρατὴ ἀκριβῶς στὸν μόνο πνευματικό τομέα, ὅπου ὁ νεότερος Ἑλληνισμός ἔδωσε πράγματι ἔργα περίοπτα: ἐννοοῦμε τὸν τομέα τῆς ποίησης. Οἱ πλεῖστοι μεγάλοι ΝεοἝλληνες ποιητές συνέδεσαν τό περιεχόμενο τῆς ποίησής τους μέ ὁράματα καί πεποιθήσεις, ὅπου ἡ ἰδέα τῆς Ἑλλάδας ἐμφανιζόταν ὡς συμπύκνωση ὑψιστῶν ἠθικῶν καί αἰσθητικῶν ἀξιῶν, ἀνεξάρτητα ἀπό τά μορφολογικά μέσα, μέ τά ὁποῖα ἐκφράσθηκε κάθε φορά τό περιεχόμενο αὐτό ἀκόμα καί ἡ ποίηση τοῦ μοντερνισμοῦ, στὸν βαθμὸ πού ἀντλεῖ ἀπό τό ἀνορθολογικό στοιχεῖο καί ἀπό τὸν μῦθο (βλ. κέφ. III, i), ἐπέλεξε σέ κορυφαῖες περιπτώσεις ὡς μῦθο τῆς τῆν Ἑλλάδα. Δέν ἦταν βέβαια παράδοξο τό ὅτι τά

έλληνοκεντρικά δράματα, καθώς ξεχύνονταν σέ χείμαρρους λυρισμοῦ, ἐπικάλυψαν ὀλότελα τίς πολύ πεζότερες ἀστικές ιδέες καί ἀξίες. Ἄν ὅμως τέτοιες ιδέες καί ἀξίες εἶχαν οὐσιαστική ὑπόσταση μέσα στή νεοελληνική πραγματικότητα, ἄν ἀποτελοῦσαν καθοριστικό στοιχεῖο τῆς νοοτροπίας καί τῆς συμπεριφορᾶς, τότε θά ἔπρεπε τουλάχιστον νά ἐκφραστοῦν στήν πεζογραφία, ἰδιαίτερα στό μυθιστόρημα ὡς τό κατεξοχήν ἀστικό λογοτεχνικό εἶδος. Κάτι τέτοιο δέν συμβαίνει, πάντως δέν συμβαίνει σέ ἔκταση τέτοια, ὥστε νά μᾶς ἐπιτρέπεται νά μιᾶμε γιά ἀστικό μυθιστόρημα στήν Ἑλλάδα - ἐκτός ἄν μ' αὐτό ἐννοοῦμε ἀπλῶς τήν ὑπέρβαση τῆς παλαιᾶς ἠθογραφίας καί τή μεταφορά τοῦ σκηنيκοῦ ἀπό τήν ὑπαιθρο στήν πόλη. Τό νεοελληνικό μυθιστόρημα περιγράφει κατά κανόνα τή μοίρα ἀτόμων ἀπό τά μεσαιᾶ στρώματα πού συνθλίβονται μέσα σέ συνθῆκες στενές καί μίзерες κάτω ἀπό τήν πίεση ἀνεκπλήρωτων ὀνειρῶν καί μάταιων προσδοκιῶν ἀκόμη καί ὅσοι φθάνουν ψηλά, πραγματώνοντας πρὸς στιγμὴν ὑπερναπληρωτικές φαντασιώσεις ἰσχύος, περνᾶνε σάν μετέωρα, χωρίς νά ἀφήσουν πίσω τους ἕνα συγκροτημένο ἔργο ὡς κρυστάλλωση ἑνός συγκροτημένου προσώπου, παρὰ μονάχα σκόρπιες μνημεις, σκόρπιες ἀγάπες καί σκόρπια μίση. Σ' αὐτόν τόν πίνακα μονάχα περιθωριακά ἐμφανίζεται ὁ ἀστός μέ τήν πειθαρχημένη ζωὴ καί τούς μακροπρόθεσμους στόχους, μέ τήν τυπικὴ κύμανση ἀνάμεσα σέ αἴσθημα καί καθῆκον, πατριωτισμὸ καί κοσμοπολιτισμὸ, πνευματικὴ καλλιέργεια καί ὑλικὸ πλοῦτο. Εἰδικότερα οἱ εἰδοποιῆς ἀστικές ἀξίες τοῦ ἐργασιακοῦ ἤθους ἐλάχιστη ἀπήχηση βρῆκαν στή θεωρητικὴ καί λοιπὴ νεοελληνικὴ γραμματεία, καθώς μάλιστα ἔρχονταν σέ εὐθεία ἀντίθεση πρὸς τόν ἑλληνοκεντρισμὸ καί πρὸς βασικὰ στοιχεῖα τῆς ἑλληνικῆς παράδοσης, ἤτοι τήν ὀρθοδοξία (περιφρόνηση τῶν ἐγκόσμιων ἀγαθῶν καί τάσεις πρὸς τόν κοινοκτημονισμὸ) καί τήν ἀρχαιότητα (ἀπέχθεια πρὸς τίς βάνανυες ἐργασίες καί ὑπεροχὴ του θεωρητικοῦ βίου). Γιά νά βροῦμε ἀκριβῆ, ἄν καί κάπως ξέθωρα, ἑλληνικὰ ἀντίστοιχα τῆς ἀστικῆς κοσμοθεωρίας καὶ βιοθεωρίας πρέπει νά ἀνατρέξουμε στά προεπαναστατικά κείμενα τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἡ ἐννοιολογικὴ τους ἀνασυγκρότηση μᾶς δίνει τό γενικὸ σχῆμα τῆς ἀστικῆς θεώρησης τοῦ κόσμου καί τοῦ ἀνθρώπου - ἀπό τήν προσπάθεια ἑνός συγκερασμοῦ (πεφωτισμένης) θρησκείας καί ἐπιστήμης ἴσαμε τήν ἐπιδίωξη τοῦ συμβιβασμοῦ ἀνάμεσα στίς ἐπιταγές τοῦ Λόγου καί τῆ φωνῆ τῶν παθῶν (βλ. κέφ. II). Στή φιλολογία τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ ἐμφανίζονται ἐπίσης ἔργα ἀναφερόμενα στήν ἠθικὴ τῆς ἐργασίας καί γενικότερα στή συμπεριφορὰ πού ἐπιβάλλουν οἱ συνθῆκες τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς στό οἰκονομικῶς ἐνεργό ἄτομο, ἄν θέλει νά παραμείνει ἐντιμο, χωρίς ὅμως καί νά καταστραφεῖ ὑλικά. Αὐτὰ τά μοτίβα, πού εἶχαν νόημα καί συγκεκριμένα ἀναφορὰ στόν περίγυρο τῶν ἐμπόρων τοῦ παροικιακοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀτόνησαν βέβαια στό περιβάλλον τοῦ ἐλεύθερου κράτους. Ὅμως, ἐνῶ ἡ ἐπίσημη ἰδεολογία ὀργάνωνε τούς μύθους τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ γύρω ἀπό τόν ἄξονα τῆς ἐνότητας Γένους καί θρησκείας, παράλληλα, στό πλαίσιο τῆς κοινωνικῆς καί κοσμικῆς ζωῆς τῶν «τζακιῶν», ἀναπτύσσονταν ἡθὴ πού συχνὰ ἐμπνέονταν ἀπό τήν ἀνάγνωση αἰσθηματικῶν μυθιστοριῶν (ἀνάγνωση παράλληλη, τότε, μέ τήν ἐντρύφηση σέ σχοινοτενεῖς ἀφηγήσεις γύρω ἀπό λή-

σταρχους ή αγωνιστές τής Έπανάστασης) και πού από μίαν άποψη θά μπορούσαν νά χαρακτηρισθούν άστικά. Αύτά τά ήθη ενισχύθηκαν και έν μέροςι έκλεπτόνθηκαν μέ τήν κατοπινή εισροή στοιχείων προερχομένων από τόν παροικιακό Έλληνισμό, έτσι ώστε βαθμηδόν διαμορφώθηκε ένας κώδικας τής κοινωνικής ζωής τών ανώτερων στρωμάτων πού κρατήθηκε σέ ισχύ ίσαμε τόν δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και, σέ όρισμένες περιπτώσεις, ακόμη αργότερα. Ο άστικός πολιτισμός έκδηλώθηκε έδω στίς στοιχειωδέστερες και έξωτερικότερες μόνο μορφές του, δηλαδή σέ όρισμένους έθιμοτυπικούς κανόνες, σέ όρισμένους άγραφους νόμους τής συναναστροφής μεταξύ «κυρίων» και «κυριών» και στήν απόκτηση μιās «ευρωπαϊκής» μόρφωσης· έν πάση περιπτώσει οί έγχώριες άστικές πολιτισμικές ανάγκες δέν έγιναν ποτέ τόσο έπιτακτικές, ώστε νά δημιουργηθεί μιιά όπερα ή μιιά πινακοθήκη κάποιων άπαιτήσεων. Έπί πλέον, πολλά από τά μέλη του κοινωνικού στρώματος, τό όποιο ήταν κύριος φορέας αυτών τών έξεων, συνέχιζαν νά έμφοροούνται από πατριαρχικές νοοτροπίες μεταφραζόμενες κοσμοθεωρητικά σέ άντιλήψεις προαστικής ουσιαστικά ύφης. Έτσι τό στρώμα αυτό μπορούσε νά έμφανίζεται ως «άστικό» μάλλον από τή σκοπιά τών άντιπάλων του, οί όποιοι μέ τόν όρο «άστικός» έννοούσαν γενικά και άδιαφόριστα, αλλά έσφαλμένα από ίστορική και κοινωνιολογική άποψη, ό,τι άντιτασσόταν σ' έναν σοσιαλιστικό μετασχηματισμό τής έλληνικής κοινωνίας.

Οί ραγδαίες κοινωνικές ανακατατάξεις πού συνόδευσαν τά χρόνια της κατοχής, του έμφυλίου πολέμου και του έξαμβλωματικού έκσυγχρονισμού τών έπόμενων δεκαετιών σήμαναν τή μετάβαση τής έλληνικής κοινωνίας από τό καθεστώς του πατριαρχισμού και του νόθου ή επίπλαστου άστισμού στό καθεστώς μιās έξ ίσου νόθας μαζικής δημοκρατίας, δηλαδή μιās δημοκρατίας μέ πολύ μεγαλύτερη κοινωνική κινητικότητα από πριν, αλλά ταυτόχρονα άνίκανης νά άπαλλαγεί από τίς πελατειακές νοοτροπίες και σχέσεις πού τής κληροδότησε ή προηγούμενη κατάσταση· απεναντίας μάλιστα, ή αναμφισβήτητη διεύρυνση τής δημοκρατίας και του πλουραλισμού, ιδίως, στή μεταδικτατορική περίοδο, όδήγησε τελικά στήν έπίταση τών διαρθρωτικών αδυναμιών του συστήματος, έφόσον οί άμέσως ένδιαφερόμενοι «κλάδοι» τή χρησιμοποίησαν για νά έμπεδώσουν και νά έπαυξήσουν όσα τούς είχε ήδη άποφέρει ή πελατειακή συναλλαγή κομμάτων και ψηφοφόρων. Προτου έπιμείνουμε στό σημείο αυτό, πρέπει νά πούμε ότι οί κατοχικές και μεταπολεμικές ανακατατάξεις επηρέασαν, τό ένα μετά τό άλλο, όλα τά κοινωνικά στρώματα. Πρώτα-πρώτα άλλαξαν σημαντικά τή σύνθεση του στρώματος πού προπολεμικά όνομαζόταν «άστικό», έτσι ώστε αυτό σήμερα νά άποτελείται, σέ βαθμό καθοριστικό για τό ποιόν και τόν χαρακτήρα του, από νεόπλουτους, και μάλιστα νεόπλουτους χάρη σέ εργολαβικές και μεταπρατικές δραστηριότητες, τίς όποιες εξέθρεψαν, μετά τή μαύρη άγορά, ή «άνοικοδόμηση» και τά «μεγάλα δημόσια έργα» καθώς και ή διοχέτευση όλο και μεγαλύτερου όγκου εισαγωγών στήν έσωτερική άγορά. Αλλά και οί ύπόλοιποι «έπιχειρηματίες», μέ έξαιρέσεις όχι πιά πολυάριθμες, παρά τίς διαφορές και τήν ποικίλη προίστορία τών επί μέρους άσχολιών τους, έλάχιστα διαφέρουν από τούς νεόπλουτους ως προς τό πολιτισμικό τους επίπεδο και τόν πνευματικό τους

ορίζοντα, στο επίκεντρο του οποίου συχνότατα βρίσκονται τά όσα συμβαίνουν στα γήπεδα ή στα νυκτερινά κέντρα διασκέδασης. Έτσι, σε γενικές γραμμές εξέλειψε ακόμα και ό προγενέστερος νόθος αστισμός. Από τήν άλλη πλευρά, ό τουρισμός και τό ευρύτατο μεταναστευτικό κύμα τής δεκαετίας του 1950 και του 1960 αποτέλεσαν τήν τρίτη μεγάλη νεοελληνική ένταξη στό διεθνές κύκλωμα τής καπιταλιστικής οικονομίας και κατέλυσαν όριστικά τήν πατριαρχική κοινωνική διάρθρωση, καθώς δημιούργησαν κατά τρόπο άμεσο ή έμμεσο (δηλαδή συντείνοντας στή διεύρυνση του τομέα των ύπηρεσιών) ένα όλο και πολυπληθέστερο μεσαίο στρώμα χαρακτηριζόμενο από τον μιμητικό καταναλωτισμό και από τήν έπαρση τής νεοαπόκτητης ευημερίας και τής επίσης νεοαπόκτητης ήμισθιας. Μπορεί νά λεχθει ότι πάνω στή βάση των άξιων του κατά τό δυνατόν γρήγορου πλουτισμού και του έσπευσμένου καταναλωτισμού ή ελληνική κοινωνία είναι σήμερα πολιτισμικά ίσως όχι καλύτερη, πάντως όμοιογενέστερη άπ' ό,τι προπολεμικά. Από αισθητική και αισθηματική άποψη τήν πολιτισμική όμογενοποίηση τήν πραγματοποίησε, εκτός από τή ραγδαία έξάπλωση του Kitsch, πρώτα ή «ανάκάλυψη» και κατόπιν ή ευρύτερη άποδοχή και ό μουσικός έξευγενισμός του «λαϊκού» τραγουδιού. Τό τραγούδι αυτό γνώρισε τεράστια έπιτυχία, και μάλιστα στίς δεκαετίες τίς κρίσιμες για τήν κοινωνική καμπή που έξετάζουμε εδώ, ακριβώς έπειδή κινήθηκε σε κλίμακα τόσο ευρεία, ώστε μπορούσε νά άπευθυνθει ταυτόχρονα σε όλα τά στρώματα μιās κοινωνίας που μόλις άφηνε πίσω της τούς πατριαρχικούς διαχωρισμούς και έμπαινε στή χοάνη μιās κινητικότητας πρωτόφαντης ίσαμε τότε - ήτοι μιās κοινωνίας που άναζητούσε μεγάλους έξισωτικούς κοινούς παρονομαστές. Μ' αυτήν τήν έννοια τό «λαϊκό» τραγούδι στήν Ελλάδα, αρχίζοντας από τήν έξιστόρηση των καημών του χασικλή και τελειώνοντας στή μελοποίηση ύψηλης ποιήσης, συνέβαλε πολύ στήν κατάλυση τής παλαιās βασικής διάκρισης ανάμεσα σε «άστικό» ή «λόγιο» και «λαϊκό» πολιτισμό και έκανε κάτι που, όπως θά δοϋμε παρακάτω (κέφ. IV, 5), τό θεωρούν ευκταίο οί θεωρητικοί τής μεταμοντέρνας κουλτούρας. Πρέπει ώστόσο νά προσθέσουμε ότι μέσα στή διαδικασία αυτήν ή έννοια «λαϊκός» οϋσιαστικά άποσυνδέθηκε από τήν έννοια «άγροτικός», για νά συνδεθει κυρίως με τή θεώρηση και τά γούστα των κατώτερων στρωμάτων των πόλεων, τά όποια κατάφεραν νά μετατραποϋν σε στρώματα σύγχρονων καταναλωτών με τον ίδιο τρόπο που και τό ζειμπέκικο έγινε «συρτάκι» ή ό τεκές «μπάρ».

Οί κοινωνικές ανακατατάξεις των τελευταίων δεκαετιών γενικά ενίσχυσαν τον χαρακτήρα τής χώρας ως χώρας μικροϊδιοκτητών και μικροαστών. Όμως ή ενίσχυση αυτή συντελέσθηκε στή βάση όλότελα νέων καταναλωτικών συνηθειών, οί όποιες δέν καλύπτονταν από τό ύφιστάμενο παραγωγικό δυναμικό. Ακριβώς έπειδή ή ευημερία ήταν, με τήν οϋσιαστική αυτήν έννοια, έπισηφλής, τό πελατειακό σύστημα έπιτάθηκε αντί νά συρρικνωθει έξ αιτίας τής υποχώρησης του πατριαρχισμού σε κοινωνικό επίπεδο. Ήτοι: ό ψηφοφόρος έδινε τώρα τήν ψήφο του προσδοκώντας πρωταρχικά από μιā κομματική παράταξη ότι θά του διασφάλιζε τό καταναλωτικό του επίπεδο ή και θά του τό άνέβαζε βραχυπρόθεσμα, άδιάφορο με ποιā οικονομικά μέσα. Τό νέο αυτό κριτήριο και ή

συναφής μετατροπή πολύ μεγάλου μέρους τῶν πρώην «ἀναξιοπαθούντων» σέ ἀπαιτητικούς καί συχνά ὑπερφίαλους καταναλωτές εἶχε ὅμως ὡς συνέπεια τή μερική τουλάχιστον ἀλλαγὴ τῶν ὄρων, ὑπὸ τοὺς ὁποίους λειτουργοῦσε τό πελατειακό σύστημα. Καθὼς ἡ ἄμεση πατριαρχική ἐξάρτηση τῆς παλαιᾶς μορφῆς ὑποχώρησε μπροστά στήν ἄνοδο τοῦ βιοτικῆς ἐπιπέδου καί ἐπίσης μπροστά στήν ἐξίσου σημαντική ἄνοδο τῆς κοινωνικῆς κινητικότητας, τώρα μεγάλωνε σιγά-σιγά ἡ ἐξάρτηση τῶν κομμάτων ἀπὸ τοὺς ψηφοφόρους τους, δηλαδή ἡ πελατειακή σχέση ἐν μέρει ἀντιστράφηκε. Τὰ κόμματα - ὡς ὄργανισμοί μέ τὰ δικά τους αὐτοτελῆ συμφέροντα καί μέ πρωταρχικό τους μέλημα τὴν κατάληψη τοῦ κράτους καί τό μοίρασμα τῶν ἀνώτερων κρατικῶν θέσεων στὰ μᾶλλον ἀνυπόμονα στελέχη τους - ὑποχρεώθηκαν νά συναγωνίζονται τό ἓνα τό ἄλλο στήν υἱοθέτηση καί στήν προάσπιση τῶν ὁποιοῦνδήποτε αἰτημάτων ἀπ' ὅπουδήποτε κι ἂν προέρχονταν.

Στίς συνθήκες τῆς διαμορφούμενης ἐγχώριας (ἐξαμβλωματικῆς) μαζικῆς δημοκρατίας δέν ἀρκοῦσε πιά ὁ διορισμός τῶν «ἡμετέρων», τῶν ὁποίων ἡ ἀνέχεια τοὺς ἔκανε νά αἰσθάνονται εὐγνωμοσύνη γιὰ τὴν εὐνοια. Ἐκτός ἀπὸ τὸν διορισμό, ἐκτός ἀπὸ τὴ δανειοδότηση, ἐκτός ἀπὸ τὴ μεσολάβηση, τό πελατειακό παίγνιδι ἔπρεπε τώρα νά παιχθεῖ σέ ἐπίπεδο ὄχι μόνο «κλάδων», ἀλλὰ καί «μαζῶν», στό ἐπίπεδο ψευδοϊδεολογικῆς δημαγωγίας μέ τὴν ἀρωγή τῶν νεοφανῶν μέσων μαζικῆς ἐνημέρωσης. Ὁ λαϊκισμός, ὁ ὁποῖος ἐνδημεῖ σέ κάθε σύγχρονη μαζικὴ δημοκρατία (βλ. κέφ. IV, 2), συγχωνεύθηκε μέ τὰ πατροπαράδοτα κοινωνικά καί ψυχολογικά γνωρίσματα τοῦ ἐπιχώριου πελατειακοῦ συστήματος, καί ἔτσι προέκυψε μιὰ κατάσταση, στήν ὁποία ἡ δημαγωγία ἦταν ἀναπόδραστη γιατί τὴν ἐπιθυμοῦσαν ἀκριβῶς ἐκεῖνοι πρὸς τοὺς ὁποίους ἀπευθυνόταν, πιστεύοντας ὅτι, ἂν τὴν πάρουν στήν ὀνομαστικὴ τῆς ἀξία, θά μπορέσουν νά τὴ χρησιμοποιήσουν ὡς γραμμάτιο πρὸς ἐξόφληση. Καθὼς οἱ πελατειακές ἀνάγκες ἔπρεπε τώρα νά ἰκανοποιηθοῦν σέ καταναλωτικό ἐπίπεδο ἀνώτερο ἀπ' τὶς παραγωγικές δυνατότητες τῆς χώρας, ἡ συγκεκριμένη λειτουργία τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτικοῦ συστήματος, ἡ ὁποία, ὅπως εἶδαμε, ἦταν ἐξαρχῆς ἀντιοικονομική, κατάντησε νά ἀποτελέσει τό βασικό ἐμπόδιο στήν ἐθνικὴ οἰκονομικὴ καί κοινωνικὴ ἀνάπτυξη - κάτι παραπάνω μάλιστα: ἔγινε ὁ ἀγωγός τῆς ἐκποίησης τῆς χώρας μέ μόνο ἀντάλλαγμα τὴ δικὴ τῆς διαιώνιση, δηλαδή τὴ δυνατότητά της νά προβαίνει σέ ὑλικές παροχές παίρνοντας παροχές φήφου. Ἀκόμα καί ἡ ἀπλούστερη σκέψη καί γνώση φανερῶνει ὅτι ἐθνικὴ ἀνάπτυξη μπορεῖ νά γίνεῖ μόνο μέ τὴν αὐξηση τῶν παραγωγικῶν ἐπενδύσεων, δηλαδή μέ τὸν ἀντίστοιχο περιορισμό τῆς κατανάλωσης, πρὸ παντός ὅταν τὰ καταναλωτικά ἀγαθὰ ἡ χώρα δέν τὰ παράγει ἀλλὰ τὰ εἰσάγει, καί γιὰ νά τὰ εἰσαγάγει δανείζεται, δηλαδή ἐκχωρεῖ τίς ἀποφάσεις γιὰ τό μέλλον τῆς στοὺς δανειοδότες της. Ὁ δρόμος τῆς ἀνάπτυξης εἶναι ὁ δρόμος τῆς συσσώρευσης, τῆς ἐντατικῆς ἐργασίας καί τῆς προσωρινῆς τουλάχιστον (μερικῆς) στέρησης, ἐνῶ ὁ δρόμος τῆς (βραχυπρόθεσμης μόνον) εὐημερίας εἶναι ὁ δρόμος τοῦ παρασιτισμοῦ καί τῆς ἐκποίησης τῆς χώρας. Αὐτὴ ἡ ἀτεγκτὴ οἰκονομικὴ ἀλήθεια ἰσχύει ἀνεξάρτητα ἀπὸ τό κοινωνικὸ καί ἠθικὸ πρόβλημα τῆς διανομῆς τῶν βαρῶν καί τῆς ἱεράρχησης τῶν στερήσεων.

Όσο άτεγκτη όμως κι αν είναι, οί πολιτικές και ψυχολογικές ανάγκες πού τήν άπωθούν είναι ακόμα ισχυρότερες. Πλατειές μάζες, πού για πρώτη φορά στήν ιστορία του τόπου τους «λάδωσαν τό άντερό τους» και επί πλέον απέκτησαν και τή μεθυστική συναίσθηση του κυρίαρχου και έκλεπτυσμένου καταναλωτή, θά άρνούνται πάντα νά τή συνειδητοποιήσουν, όπως επίσης θά άρνούνται νά τήν ξεστομίσουν και νά τήν κάμουν γνώμονα των πράξεών τους κόμματα, των οποίων πρώτη έγνοια ήταν, είναι και θά είναι ή νομή της έξουσίας προς όφελος των φιλόδοξων και αυτάρεσκων στελεχών τους. Ιδιαίτερα ίλαροτραγική από τήν άποψη αυτήν παρουσιάζεται ή θέση της «άριστεράς», ή οποία, όντας οιονεί καταδικασμένη νά υπερασπίζει τά «λαϊκά» αιτήματα, υποχρεώνεται νά γίνει σημαφόρος κάθε καταναλωτικής άπαιτήσης, άρκει όποιος τήν προβάλλει νά αυτοτιτλοφορεϊται «λαός» - υποχρεώνεται δηλαδή έξ αντικειμένου νά προωθεϊ τήν έκποίηση της χώρας, άρκει ό «λαός» νά ζητᾶ τήν έκποίηση αυτήν. Υπάρχει ωστόσο κι ένας ακόμη λόγος, για τόν όποιο μιά τόσο άπλή αλήθεια θάβεται πεισματικά κάτω από μύριες όσες έκλογικευτικές έπινοήσεις. Ένας λαός, ό όποιος κάτω από τήν πολύχρονη και βαθειά έπιρροή των έλληνοκεντρικών άερολογιών έχει μάθει νά θεωρεϊ τόν έαυτό του ως γένος περιούσιο και ως άλας της γης, άρνεϊται νά βάλει μέ τόν νοῦ του ότι μπορεϊ νά κάνει ό ίδιος κάτι τόσο έξευτελιστικό όπως τό νά ξεπουλάει τόν τόπο του για νά καταναλώσει περισσότερο. Έτσι δημιουργήθηκε μιά ψυχολογική στάση πού έλάχιστα διαφέρει από τή συλλογική σχιζοφρένεια. Στή συντριπτική τους πλειοψηφία οί σημερινοί Έλληνες μέ τήν καθημερινή τους πράξη κάνουν ό,τι μπορουν για νά προσαρμοσθουν κατά τό δυνατόν γρηγορότερα και καλύτερα στις συνθήκες της παρασιτικής καταναλώσης (και αυτή περιλαμβάνει όποιαδήποτε δραστηριότητα έχει ως τελική της συνέπεια τή διεύρυνση του χάσματος ανάμεσα σε όσα παράγονται και σε όσα καταναλώνονται), ενώ ταυτόχρονα παραμένουν ιδεολογικά προσκολλημένοι σ' έναν μυγιάγγιχτο έθνικισμό, ό όποιος χάνει ακόμα και όσους δουλεύουν άμεσα για λογαριασμό των ξένων ή αποζουν έμμεσα απ' αυτούς νά καταφέρονται φραστικά εναντίον τους. Ωστόσο είναι κάτι παραπάνω από άμφίβολο, αν οί ίδιοι θά ήσαν πρόθυμοι νά έπωμισθουν τις πρακτικές συνέπειες αυτού του έθνικισμού σ' ό,τι άφορᾶ τήν άπόδοση της εργασίας και τό ύψος της καταναλώσης. Η ίδια σχιζοφρένεια διέπει και τή συμπεριφορά των κομμάτων, τά όποια πλειοδοτουν σε έθνικιστική ρητορεία τήν ίδια στιγμή πού έκποιουν τόν κρατικό μηχανισμό και τό κράτος γενικότερα για νά ίκανοποιήσουν τις καταναλωτικές άπαιτήσεις των ψηφοφόρων τους.

Τά παραπάνω δέν άποτελουν ούτε σάτιρα ούτε καταγγελία, αλλά τήν περιγραφή της ιστορικής, κοινωνικής και ψυχολογικής κατακλείδας των διαδικασιών πού έθεσε σε κίνηση ή λειτουργία του κοινοβουλευτικού παιγνιδιου και της πελατειακής πολιτικής μέσα στις συγκεκριμένες συνθήκες του νεοελληνικού κράτους και έθνους. Η σημερινή πασιφανής κρίση δέν έντοπίζεται μόνο στο γεγονός ότι ή κομματική έκποίηση του κρατικού μηχανισμού, μολονότι πέρασε στο στάδιο της διαρκούς έκποίησης της χώρας, ξεπέρασε πια τά όρια της οικονομικής άντοχής, ότι δηλαδή ή πελατειακή πολιτική προχώρησε ως τήν αυτοκατα-

στροφή της και είναι υποχρεωμένη να βάλει ή ίδια όρια στον έαυτό της προκειμένου να έχει τη δυνατότητα να συνεχισθεί μελλοντικά. Επί πλέον ή κρίση ἀγκαλιάζει τά θεμελιώδη ιδεολογήματα, πάνω στά όποια στήριξε τό έθνος τήν αὐτοσυνειδησία του, καί πρό παντός τό ιδεολόγημα τοῦ έλληνοκεντρισμοῦ. Η έλληνοχριστιανική έκδοχή τοῦ έλληνοκεντρισμοῦ βρῆκε τήν τελευταία συστηματική της πολιτική χρήση ως τό ιδεολογικό όπλο τοῦ ἀντικομμουνιστικοῦ στρατοπέδου στήν έποχή τοῦ έμφυλίου πολέμου, ἀλλά καί κατόπιν, όταν δηλαδή ή χώρα ζοῦσε κάτω ἀπό τίς συνέπειες τοῦ έμφυλίου πολέμου, μιά ἀπό τίς όποίες σέ έσχατη ἀνάλυση ἦταν καί ή δικτατορία. Η τέτοια πολιτική της χρήση συνεπέφερε τή σοβαρή της ἀποδυνάμωση, όταν ἀφενός ἀνδρώθηκε μιά γενιά οὐσιαστικά ξένη πρός τήν έμφυλιοπολεμική νοοτροπία (έστω κι ἂν προσχωροῦσε στή μιά ἀπό τίς δύο έμφυλιοπολεμικές παρατάξεις) καί όταν ἀφετέρου ή εἴσοδος καί ή διάδοση τοῦ καταναλωτισμοῦ καί τῶν συναφῶν χειραφετητικῶν καί ήδονιστικῶν ιδεολογημάτων (βλ. κέφ. IV, 2-4) ἀφαίρεσε τό κοινωνικό προβάδισμα ἀπό τίς παραδεδομένες πατριαρχικές ἀντιλήψεις καί στάσεις, Τό κενό στό μέτωπο τοῦ έλληνοκεντρισμοῦ καλύφθηκε ἐν μέρει ἀπό ἄλλες έκδοχές του, οί όποίες προσπάθησαν νά συνδυάσουν μοτίβα τόσο τῆς ἀρχαίας όσο καί τῆς έλληνορθόδοξης παράδοσης μέ τά ἀντιαλλοτριωτικά κηρύγματα τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 καί τοῦ 1970. Τοῦτες οί έκδοχές ἄσκησαν κάποια ἐπίδραση, ιδιαίτερα σέ νέους, γιατί ό γρήγορος καταναλωτικός ἀφελληνισμός, ἀλλά καί ἐξωτερικές ἀπειλές, ἔθεσαν πιεστικά τό πρόβλημα τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας. Παρ' όλα αὐτά τό κύριο ρεῦμα τῆς ἐξέλιξης τράβηξε πρός τήν κατεύθυνση μιᾶς ἄμβλυνσης ἢ χαλάρωσης ὅλων τῶν ιδεολογικῶν περιγραμμάτων. Βέβαια, ό έλληνοκεντρισμός ἐπέζησε καί θά ἐπιζήσει γιά πολύ ἀκόμα, ἐφόσον ψυχολογικά ἀποτελεῖ θεμελιώδη ἀμυντικό καί ὑπερναπληρωτικό μηχανισμό ἑνός ἔθνους, τό όποιο ἐλάχιστα δικά του πράγματα παράγει στόν τομέα τῆς πνευματικῆς καί τῆς ὑλικῆς παραγωγῆς, ἔτσι ὥστε νά ἀντισταθμίζει χωρίς τραύματα ὅσα εἰσβάλλουν καθημερινά ἀπ' ἔξω, κατακτώντας τόν δικό του χῶρο. Ὅμως θά ἐπιζήσει χωρίς κοσμοθεωρητικά συγκρατημένες καί γενικότερα ἀποδεκτές μορφές - εἴτε ως στάση ἐθνικῆς «λεβεντιάς» καί «περηφάνειας» εἴτε ως φολκλοριστικό καρύκειμα τῆς τουριστικῆς ἐκποίησης τοῦ τόπου.

Η υἰοθέτηση καί ή διάδοση κεντρικῶν ιδεῶν καί ἀξιῶν της πολιτισμικῆς ἐπανάστασης συνόδευσαν καί στήν Ελλάδα πρῖν ἀκόμη ἀπό τό 1974, πρό παντός ὅμως μεταδικτατορικά, τή διαμόρφωση τῆς ἐγχώριας (ἐξαμβλωματικῆς) μαζικῆς δημοκρατίας, ἐπηρεάζοντας σέ σημαντικό βαθμό τά καθημερινά ἦθη (πρβλ. κέφ. IV, 4). Ταυτόχρονα μέ τήν τροπή πρός τήν ἐγχώρια παραλλαγή τῆς μαζικῆς δημοκρατίας συντελέσθηκε λοιπόν καί ή στροφή πρός μιάν ἀντίστοιχη μορφή μεταμοντερνισμοῦ, μέ τήν ἔννοια ὅτι ή χαλάρωση ἢ ή διάλυση τῶν ἐντόπιων ιδεολογημάτων, μαζί μέ τή διεθνή ρευστοποίηση τῶν σαφῶν ψυχροπολεμικῶν ιδεολογικῶν ὁρίων, προκάλεσε ὄχι μόνο μιάν ἀδιαφορία γιά τήν έλληνική ιδεολογία γενικότερα, ἀλλά καί μιά χαοτική ἀνάμιξη τῶν πνευματικῶν προϊόντων πού ἔρχονταν σέ ὅλο καί μεγαλύτερες μάζες ἀπ' ἔξω - σέ ἀκριβή ἀντιστοι-

χία, ἄλλωστε, πρὸς τὴ ραγδαία αὐξηση τῆς εἰσαγωγῆς ὑλικῶν καταναλωτικῶν ἀγαθῶν. Ὁ συνδυασμὸς τῶν πάντων μὲ τὰ πάντα, ὁ ὁποῖος, ὅπως θὰ δοῦμε σ' αὐτὸ τὸ βιβλίον, ἀποτελεῖ οὐσιῶδες γνῶρισμα τοῦ μαζικοδημοκρατικοῦ τρόπου σκέψης, καθὼς και οἱ ἡδονιστικὲς ἀξίες τοῦ αὐθορμητισμοῦ καὶ τῆς αὐτοπραγμάτωσης, ὅπως τὶς διακήρυξε ἡ πολιτισμικὴ ἐπανάσταση, στὴν Ἑλλάδα συμφύρθηκαν μὲ τὶς παμπάλαιες καὶ πασίγνωστες ἐπιχώριες ἕξεις τῆς πνευματικῆς νωθρότητας, τοῦ ἐξυπνακιδισμοῦ καὶ τῆς ἡμιμάθειας· ἡ σύμφυρση αὐτῆ, ἐπομένως, ἦταν ἡ φυσικὴ καὶ βολικὴ εἴσοδος τοῦ μεταμοντερνισμοῦ σ' ἓναν τόπον ὅπου τὸ ἀστικὸ ἐργασιακὸ ἦθος εἶναι οὐσιαστικὰ ἄγνωστο ὄχι μόνον στὸν τομέα τῆς ὑλικῆς παραγωγῆς, ἀλλὰ καὶ στὸν τομέα τοῦ πνεύματος, ὅπου δὲν διαμορφώθηκαν ἐπιστημονικὲς παραδόσεις μὲ συνοχὴ καὶ μὲ μακρόβιους φορεῖς καὶ ὅπου οἱ μίμοι καὶ οἱ γελωτοποιοὶ ἐκπροσωποῦνται μὲ ποσοστὰ ἰδιαίτερος ὑψηλά στοὺς κύκλους τῶν διανοουμένων, στὰ πανεπιστήμια καὶ στὰ μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης. Ὅπως καὶ νὰ 'χει, ἡ τέτοια εἴσοδος τοῦ μεταμοντερνισμοῦ στὶς ἑλληνικὲς συνθήκες ἀποτελεῖ τὴν ὀλοκλήρωση, καὶ ἐν μέρει τὴν κορυφωση, τῆς κρίσης ὅλων τῶν θεμελιωδῶν δεδομένων τῆς ἑλληνικῆς ἐθνικῆς ζωῆς. Ἡ ἐκποίηση τοῦ ἔθνους μὲ τὴν ὑλικὴ ἔννοια θὰ συνοδευθεῖ καὶ ἀπὸ τὴν πλήρη πνευματικὴ του στειρότητα, ἂν ἡ μεταμοντέρνα σύμφυρση τῶν πάντων μὲ τὰ πάντα πραγματωθεῖ ἀποκλειστικὰ ὡς σύμφυρση μεταξύ κακοχωνεμένων δάνειων στοιχείων καὶ ἂν ἡ φθορὰ τῶν ἑλληνικῶν, ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐξελληνισμένων, ἰδεολογημάτων καταλήξει σὺν τοῖς ἄλλοις σὲ συρρίκνωση ἢ ἐργαλειοποίηση τῆς γλώσσας τέτοια, ὥστε νὰ μὴν μπορεῖ πιά νὰ παραχθεῖ στὸν νεοελληνικὸ χῶρον τὸ μόνον προϊόν πού - ἀκριβῶς χάρις στῆ μοναδικὴ δυναμικὴ μιᾶς πολυστρώματης καὶ παμπάλαιας γλώσσας - ἔχει παραχθεῖ ὡς τώρα σὲ ὑψηλὴ ποιότητα: ποίηση. Ἀπέναντι σὲ ὅλα αὐτὰ τὰ φαινόμενα μπορεῖ κανεὶς νὰ δοκιμάζει ὀδύνη, νιώθοντας μετέωρος καὶ δίχως ἐθνικὲς ρίζες, ἢ μπορεῖ καὶ νὰ τὰ θεωρεῖ ἀσήμαντα, πιστεύοντας ὅτι πατρίδα τοῦ ἀνθρώπου, πρὸ παντός σήμερον, εἶναι ὁ κόσμος κι ὅτι τὴν τροφή πού δὲν μπορεῖ νὰ τοῦ δώσει ὁ ἓνας τόπος τοῦ τὴν παρέχει ἓνας ἄλλος. Ὅποιαδήποτε προσωπικὴ στάση κι ἂν ἐπιλέξει ὁ καθένας, γεγονός εἶναι ὅτι ἡ νεοελληνικὴ ἱστορία, ἔτσι ὅπως τὴ γνωρίσαμε στὰ τελευταῖα διακόσια χρόνια, κλείνει τὸν κύκλον της. Ἀσφαλῶς, τὰ τραγικὰ καὶ κωμικὰ της ἐπεισόδια δὲν τελείωσαν ἀκόμη, ὅμως χάνεται ἡ ἐνότητα τῆς προβληματικῆς της καὶ ὁ εἰδοποιός της χαρακτήρας. Ἡ Ἑλλάδα ἐντάσσεται σὲ πολὺ χαμηλὴ θέση στοῦ σύστημα τοῦ διεθνoῦς καταμερισμοῦ τῆς ὑλικῆς καὶ πνευματικῆς ἐργασίας. Ὁ δικὸς της μεταμοντερνισμὸς συνίσταται στό ὅτι ἀποτελεῖ μιὰ στενὴ καὶ παρᾶμερη λωρίδα στό εὐρὺ φάσμα τοῦ μεταμοντερνισμοῦ ἄλλων.